शिवराई होन

स्वराज्याची मुद्रा

छत्रपती शिवराय — ऐतिहासिक कल्पनाचित्र

नाणी, माणसं आणि स्वराज्याच्या जबाबदारीचा इतिहास

दोन नाणी, एक विलक्षण इतिहास

सुवर्ण होन

पहिली बाजू

दुसरी बाजू

तांब्याची शिवराई

पहिली बाजू

दुसरी बाजू

छायाचित्रं : प्रतीश खेडेकर • CC BY-SA 4.0

प्रकाशनविषयक नोंद

पुस्तक : शिवराई होन — स्वराज्याची मुद्रा

लेखक : पुस्तकाच्या शेवटी लेखक आणि संपर्क तपशील दिले आहेत

दिनांक : २९ ऑक्टोबर २०२६

© २०२६. या पुस्तकाच्या शेवटी नमूद लेखकांकडे हक्क राखीव आहेत. पुस्तकातील स्वतंत्र ऐतिहासिक छायाचित्रांचे परवाने वेगळे लागू आहेत; त्यांचा तपशील पुढे दिला आहे.

या पुस्तकातील नाणेविषयक आकडेवारी योग्य त्या संग्रहालयीन नमुन्यापुरती आहे. कोणत्याही एका नाण्याची तारीख किंवा अस्सलपणा नावावरूनच निश्चित होत नाही. कलात्मक चित्रं ही ऐतिहासिक कल्पनाचित्रं आहेत.

ऐतिहासिक अभ्यास, सामान्य वाचन आणि शैक्षणिक चर्चेसाठी ही स्वतंत्र मराठी मांडणी आहे.

सुरुवातीच्या छायाचित्रांतील नाण्यांचं वजन किंवा कालमर्यादा स्वतंत्रपणे ठरवलेली नाही. पुढे दिलेली वजनं संग्रहालयांतील इतर विशिष्ट नाण्यांची आहेत.

आमच्या मनातून

> नाणं समजून घ्यायचं होतं; पण त्यासाठी आधी राजा आणि त्याची रयत समजून घ्यावी लागली.

एके दिवशी आमचं लक्ष दोन छोट्याशा नाण्यांकडे गेलं. एका तांब्याच्या नाण्यावर उठावदार अक्षरं; दुसरं, बोटाच्या टोकावर मावेल एवढं सोन्याचं नाणं. मनात सहज प्रश्न आला—इतक्या लहान धातूच्या तुकड्यांत महाराष्ट्राला आजही अभिमान वाटावा असा इतिहास कसा सामावला असेल? या प्रश्नाने आम्हाला स्वराज्याच्या शेतांत, बाजारांत, किल्ल्यांवर आणि माणसांच्या जगण्यात नेऊन सोडलं.

छत्रपती शिवरायांविषयी वाचत गेलो, तसं एक गोष्ट अधिकाधिक स्पष्ट होत गेली. स्वराज्याचं मोठेपण केवळ विजयात किंवा गडकोटांत नाही. शेतकऱ्याशी शासन कसं वागतं, सैनिकांना पगार कसा मिळतो, धान्याची राखण कशी होते आणि लोकांचा विश्वास कसा जपला जातो—यातही ते सामावलेलं आहे.

छत्रपती शिवरायांच्या सैन्यव्यवस्थेशी संबंधित एका आदेशात सैनिकांनी गावकऱ्यांचं अन्न, चारा किंवा भाजीपाला जबरदस्तीने घेऊ नये; गरजेच्या वस्तू बाजारातून विकत घ्याव्यात, असा आशय आहे. आपल्या स्मरणात घर करून राहिलेली, शेतकऱ्याच्या भाजीच्या देठालाही हात लावू नये ही शिकवण त्या

आदेशाचा गाभा सांगते. स्वराज्याच्या विचारातील आम्हाला भावलेला हा अत्यंत जिव्हाळ्याचा धडा आहे. [25–27]

म्हणून हे पुस्तक आमच्यासाठी केवळ नाण्यांचं नाही. शिवराई, होन आणि स्वराज्याची अर्थव्यवस्था आम्हाला छत्रपती शिवरायांच्या कार्यातून उमगली. त्यांच्या उदाहरणात शौर्याबरोबर नियोजन, अधिकाराबरोबर जबाबदारी आणि गौरवाबरोबर दुर्बलांविषयीची कळकळ दिसते.

स्वराज्याचा काळ वेगळा; आपला आजचा काळ वेगळा. तरी विश्वास, जबाबदारी आणि नोंदींचं महत्त्व ही मूल्यं आजही विचार करायला लावतात. प्रामाणिक नोंदी, उत्तरदायी काम आणि प्रत्येक निर्णयामुळे प्रभावित होणारी माणसं यांचं भान ठेवण्याची प्रेरणा त्यातून मिळते.

गोविंद पानसरेंच्या शिवाजी कोण होता? या पुस्तकाने आम्हाला एक नवी दृष्टी दिली—शिवरायांचं राज्य शेतकरी आणि कष्टकरी माणसांना कसं जाणवत असेल? हा प्रश्न आम्ही संग्रहालयांच्या नोंदी, ऐतिहासिक पत्रं आणि नाण्यांच्या अभ्यासासोबत वाचला. अभिमान जितका मोठा, तितकी पुराव्याशी प्रामाणिक राहण्याची जबाबदारीही मोठी. [28]

प्रेमाने जय शिवराय! म्हणणाऱ्या आणि त्या प्रेमाला ज्ञानाची जोड देऊ इच्छिणाऱ्या प्रत्येक वाचकाला हे पुस्तक सप्रेम अर्पण.

वाचन सुरू करण्यापूर्वी

या पुस्तकात दोन नाण्यांच्या, पण एकमेकांशी जोडलेल्या गोष्टी आहेत. पहिली होन या सोन्याच्या नाण्याची. दक्षिण भारतात स्वराज्याच्या उदयापूर्वीपासून होनची परंपरा होती. दुसरी शिवराई या तांब्याच्या नाण्याची; त्यावर छत्रपती शिवरायांची राजकीय ओळख उमटली आणि पुढील काळातही ती परंपरा टिकून राहिली. चलनाचा इतिहास मांडताना ही दोन्ही नाणी जवळ येतात; मात्र होन आणि शिवराई एकच नाणं नाहीत.

काही नाणी संग्रहालयांत त्यांच्या वजन, आकार आणि संग्रहक्रमांकासह जतन झाली आहेत. काहींचा मागोवा जुन्या पत्रांमधून, खजिन्याच्या हिशेबांतून किंवा अभ्यासकांच्या नोंदींतून घ्यावा लागतो. नाण्यावर राजाचं नाव असणं हा महत्त्वाचा धागा आहे; पण तो एकटाच त्या विशिष्ट नाण्याचं वर्ष ठरवत नाही. म्हणून कथा रंगतदार ठेवतानाही आपण पुरावा कुठे ठाम आहे आणि कुठे मर्यादित आहे हे स्पष्ट सांगू.

सुरुवातीच्या छायाचित्रांत होन आणि शिवराईचे प्रत्यक्ष नाणेप्रकार दिसतील. त्यांच्यासाठी छायाचित्रकाराचं श्रेय आणि सार्वजनिक पुनर्वापराचा परवाना दिलेला आहे. या चित्रांतील नाण्यांची नेमकी टांकसाळ आणि तारीख आम्ही स्वतंत्रपणे निश्चित केलेली नाही. पुढे सांगितलेली वजनं ही संग्रहालयांत नोंदलेल्या इतर विशिष्ट नाण्यांची आहेत. उर्वरित चित्रं कल्पनाचित्रं आहेत—

इतिहासाची दृश्य कल्पना देण्यासाठी, प्रत्यक्ष घडलेल्या प्रसंगांचा छायाचित्रित पुरावा म्हणून नव्हेत.

अनुक्रमणिका

आमच्या मनातून....4
वाचन सुरू करण्यापूर्वी....6
सुवर्ण होन : एका छोट्या नाण्याचा मोठा प्रवास....9
तांब्याची शिवराई : अक्षरांत जपलेली राजओळख....11
१. शेतकऱ्याच्या भाजीचा देठ....13
२. स्वराज्याहून जुना सुवर्ण होन....16
३. बाजाराला राज्याची सीमा नसते....19
४. रयतेच्या श्रमांनी उभं राहिलेलं राज्य....22
५. स्वराज्याचा पाया : शेतकरी....25
६. सैनिकाचा पगार, शेतकऱ्याची शांतता....28
७. घाटवाटा, बंदरं आणि श्रमांची संपत्ती....31
८. सोने, तांबं आणि पिढ्यान्‌पिढ्या जपलेलं नाव....34
९. रायगड : स्वराज्याचा राज्याभिषेक....37
१०. शिवराई वाचायची कशी?....40
११. छत्रपती संभाजी महाराज : संघर्ष आणि कर्तव्य....44
१२. स्वराज्य जिवंत ठेवणारे हात....47
१३. पिढ्या बदलल्या; नाव टिकून राहिलं....50
१४. संग्रहालयातलं लहान नाणं, मोठा इतिहास....54
१५. स्वराज्याच्या अर्थव्यवस्थेचे आजचे धडे....57
१६. नाणं, राजा आणि आमचं वचन....60
थोडक्यात कालरेषा....62
दोन नाणी, दोन वेगळ्या गोष्टी....63
काही उपयुक्त शब्द....64
पुरावा कसा वाचावा?....66
छायाचित्रांचं श्रेय आणि परवानगी....68
संदर्भ आणि पुढील वाचन....70
लेखक आणि संपर्क....75

सुवर्ण होन : एका छोट्या नाण्याचा मोठा प्रवास

होन — छायाचित्रातील दोन बाजू

पहिली बाजू

दुसरी बाजू

या सोन्याच्या छोट्याशा नाण्याकडे लक्ष देऊन पाहा. आजच्या यंत्रांनी नव्हे, तर जुन्या काळी धातूच्या साच्यांच्या आघाताने त्यावर अक्षरं उमटवली गेली. बोटाच्या टोकावर मावणारं हे नाणं मोठ्या किंमतीचा व्यवहार करू शकत असे. त्याचं मूल्य सोनं, वजन आणि ते स्वीकारणाऱ्या लोकांच्या विश्वासावर उभं होतं.

स्वराज्याच्या आधीपासून दक्षिण भारतात होन परिचित होता. ऐतिहासिक नोंदींत होन, हुण, होन्नू, वराह, पगोडा अशी नावं आढळतात. मात्र प्रत्येक ठिकाणी आणि प्रत्येक काळात या नावांचा अर्थ, वजन किंवा मूल्य अगदी सारखंच असेल असं नाही. [1–3]

छत्रपती शिवरायांच्या काळात या जुन्या सुवर्णचलनाच्या परंपरेला नवी राजकीय ओळख मिळाली. उपलब्ध नाण्यांमधून आणि नोंदींतून राजनामाचा होनशी संबंध दिसतो. मुंबईच्या छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तुसंग्रहालयाच्या अधिकृत मार्गदर्शकात २.९ ग्रॅम वजनाचा आणि सुमारे १.१ सेंमी व्यासाचा एक सुवर्ण होन नोंदला आहे. तो १६७४ च्या राज्याभिषेकाशी बहुधा संबंधित असावा, असं संग्रहालयाचं सावध मत आहे. हा एक विशिष्ट नाण्याविषयीचा अंदाज आहे; सर्व होनांची निश्चित तारीख नाही. [6]

नाण्यावरची अक्षरं काय सांगतात? देवनागरी लिपीत ‘श्री राजा शिव’ आणि ‘छत्रपती’ यांसारखे राजकीय लेख आढळतात. चलनाला फक्त धातूचा आधार नसतो; त्यावर उमटलेल्या राजकीय अधिकाराच्या ओळखीचाही अर्थ असतो. [6]

मोठ्या मूल्याच्या व्यवहारात सोन्याचा होन उपयोगी पडू शकत असे. पण एका होनाने किती धान्य किंवा किती वस्तू मिळत असत, याचं सर्वत्र आणि सर्वकाळ लागू पडणारं उत्तर नाही. त्यासाठी त्या विशिष्ट काळातील, त्या बाजारातील दिनांकासह किंमती आणि विनिमयदर हवेत.

हा भेद लक्षात ठेवा : होनचा शोध छत्रपती शिवरायांनी लावलेला नाही. आधीच्या सुवर्णपरंपरेला स्वराज्याने नवी राजमुद्रा दिली. आता त्या कहाणीची दुसरी बाजू—तांब्याची शिवराई—पाहू.

तांब्याची शिवराई : अक्षरांत जपलेली राजओळख

शिवराई — छायाचित्रातील दोन बाजू

पहिली बाजू

दुसरी बाजू

दोन्ही छायाचित्रं पाहा. ती शिवराई प्रकारच्या तांब्याच्या नाण्याच्या दोन बाजू दाखवतात. काळाच्या ओघात तांब्याला गडद पुटं चढली आहेत. जाडजूड अक्षरं काहीशी गर्दीत उभी असल्यासारखी वाटतात; प्रत्येक अक्षर मध्यभागी, एकसारखं उमटलेलं नाही. जुन्या हातघडीच्या नाण्यांचं हे एक वैशिष्ट्य आहे.

ओळखीच्या शिवराई प्रकारांवर राजकीय शब्द छोट्या ओळींत मांडलेले दिसतात. एका बाजूचा लेख ‘श्री राजा शिव’, तर दुसरीकडचा ‘छत्रपती’ या बिरुदाशी जोडला जातो. वेगवेगळे ठसे, झिजलेली नाणी आणि उत्तरकालीन प्रकार यांत अक्षररूप किंवा मांडणी बदलू शकते. [9–10]

शिवराईचं महत्त्व रोजच्या छोट्या व्यवहाराशीही जोडलेलं आहे. थोडं अन्न विकत घेण्यासाठी किंवा किरकोळ खर्चासाठी प्रत्येकाला सोन्याचं नाणं लागत

नसे. बाजाराला वेगवेगळ्या धातूंची आणि मूल्यांची नाणी आवश्यक होती. म्हणून सुवर्ण होन आणि तांब्याची शिवराई वेगळी असूनही एकाच मोठ्या आर्थिक चित्राचा भाग आहेत.

केंब्रिजच्या फिट्झविल्यम संग्रहालयाच्या अधिकृत नोंदीत ९.४५ ग्रॅम वजनाचं आणि अंदाजे १८ × १९ मिमी आकाराचं तांब्याचं ‘शिवराई पैसा’ नाणं आहे. त्या नोंदीतील कालमर्यादा विस्तृत आणि अनिश्चित आहे. केवळ राजनामावरून हा नमुना छत्रपती शिवरायांच्या हयातीतच पाडला गेला, असा निष्कर्ष निघत नाही. [10]

इथेच शिवराईच्या वारशाचं वैशिष्ट्य दिसतं. छत्रपती शिवरायांचं नाव पुढील पिढ्यांतही इतकं प्रभावी राहिलं, की त्यांच्या नावाचा नाणेप्रकार नंतरही पाडला गेला किंवा व्यवहारात राहिला. जुन्या तांब्याच्या नाण्याची ओळख स्वराज्याच्या सुरुवातीच्या वर्षांपलीकडे टिकली. [9, 13]

शिवराई दिसली की स्वतःला तीन प्रश्न विचारा : अक्षरं काय सांगतात? धातू आणि वजन किती आहे? त्या नाण्याचा काळ व उगम कशावरून ठरतो? उत्तरासाठी संग्रहालयाची नोंद किंवा नाणकशास्त्राचा अभ्यास उघडावा लागेल. हाच उत्सुकतेतून ज्ञानाकडे जाणारा मार्ग आहे.

१. शेतकऱ्याच्या भाजीचा देठ

डोळ्यांसमोर एक गाव आणा. पावसाळा यायचा आहे. शेतं पाण्याची वाट पाहत आहेत. शेतकऱ्याने पुढच्या पेरणीसाठी बी राखून ठेवलं आहे, जनावरांसाठी चारा वाळवून ठेवला आहे आणि घरासाठी थोडं धान्य साठवलं आहे. घराशेजारी चार भाज्यांची रोपं उभी आहेत. पुढचं पीक यायला अजून वेळ आहे; म्हणून प्रत्येक मूठ मोलाची.

अशात गावात सैनिक आले, अशी कल्पना करा. त्यांना खाणं हवं, घोड्यांना चारा हवा, शेकोटीसाठी सरपण हवं. अनेक राज्यांत, अनेक शतकांत चालत्या सैन्याचा भार ज्यांच्या प्रदेशातून ते जात असे त्यांच्यावर पडत होता. कोणीतरी धान्य उचलत असे, कोणीतरी चारा नेत असे आणि गावकरी असहाय होऊन पाहत राहत. विरोध करायला शेतकऱ्याकडे बळ कुठलं?

छत्रपती शिवरायांना स्वराज्याची वाट वेगळी ठेवायची होती.

चिपळूण परिसरात तळ ठोकलेल्या सैन्यासंदर्भातील एक ऐतिहासिक आदेश याच विचाराची साक्ष देतो. मिळालेला साठा नीट वापरा, रयतेला त्रास देऊ नका, आवश्यक वस्तू बाजारातून विकत घ्या, असा त्याचा आशय आहे. जवळ येणाऱ्या पावसाळ्यात घोड्यांना चारा पुरेल का, सैनिकांना अन्न कुठून मिळेल, निष्काळजीपणे पेटलेली आग वाळलेल्या वैरणीसह घरंदारं भस्मसात करेल का—या सगळ्या शक्यतांचा विचार त्या आदेशात आहे. हे फक्त

युद्धभूमीचं नेतृत्व नाही; अव्यवस्थेची किंमत ओळखणाऱ्या राजाचं नियोजन आहे. [26]

आपल्याला याच शिकवणीचं सार एका लोकप्रिय वाक्यात आठवतं : शेतकऱ्याच्या भाजीच्या देठालाही जबरदस्तीने हात लावू नये. हे आदेशाचा अर्थ सांगणारं प्रचलित रूप आहे; उपलब्ध पत्रातील एका ओळीचं शब्दशः, निर्विवाद वाचन असल्याचा दावा नाही. पण त्यामागची नीती स्पष्ट आहे. पीक शेतकऱ्याचं; स्वराज्याची सेवा करणाऱ्या सैनिकांना ते फुकट उचलण्याचा अधिकार नाही. [25–28]

> आपल्याच रक्षणकर्त्यांची भीती लोकांना वाटत नसेल, तेव्हाच राज्याची खरी ताकद वाढते.

त्या छोट्याशा भाजीच्या देठापासून किती मोठी साखळी सुरू होते, पाहा. शेतकऱ्याला बी, जमीन, पाणी आणि सुरक्षितता हवी. सुरक्षित शेतातून पीक येतं. पीक कुटुंबं पोसतं आणि बाजार भरवतो. बाजारातून व्यापार चालतो. योग्य महसुलातून खजिना उभा राहतो. खजिन्यातून सैनिकांचा पगार आणि किल्ल्यांची देखभाल होते. मग तेच सैनिक ही साखळी जिवंत ठेवणाऱ्या गावांचं रक्षण करतात.

सैन्यानेच शेतकऱ्याचं पीक उद्ध्वस्त केलं, तर स्वतःच्या आधारालाच घाव घातला, असं होईल. छत्रपती शिवरायांच्या विचारात शौर्य आणि रयतेविषयीची

काळजी अशा रीतीने जोडलेली दिसते. १६७६ मध्ये प्रांतातील एका अधिकाऱ्याला लिहिलेल्या आदेशातही शेतकरी आणि योग्य महसूलवसुलीविषयीची काळजी स्पष्ट होते. [27]

या गोष्टीला परीकथा बनवू नये. स्वराज्यालाही युद्धं, टंचाई, संकटं आणि मानवी चुका यांचा सामना करावा लागला. राजाने आदेश दिला म्हणून प्रत्येक सैनिकाने तो नेहमी पाळलाच, असं सिद्ध होत नाही. मात्र राजाने शासनासमोर कोणता आदर्श ठेवला हे त्यातून दिसतं : अधिकारासोबत कर्तव्य आणि शक्तीसोबत न्याय.

म्हणून होन आणि शिवराईची आपली कथा खजिन्यात नव्हे, शेतात सुरू होते. जे लोक संपत्ती निर्माण करतात तेच सुरक्षित नसतील, तर सोन्याच्या नाण्याचा उपयोग काय? आणि राजाचं नाव जबाबदारीची आठवण करून देत नसेल, तर त्या नावाचं खऱ्या अर्थाने महत्त्व तरी काय?

छत्रपती शिवरायांच्या नाण्यांपर्यंत येण्याआधी, स्वराज्य जन्माला येण्याच्या कितीतरी आधी दख्खनच्या बाजारांत पोहोचलेलं सोन्याचं एक नाणं आपण पाहूया.

२. स्वराज्याहून जुना सुवर्ण होन

एका व्यापाऱ्याच्या तळहातावर छोटं सोन्याचं नाणं ठेवा. त्याच्या कडा काहीशा अनियमित, पण खुणा परिचित. आजच्यासारखा छापील अंक त्याला नाही. व्यापारी त्याचं सोनं, वजन आणि ओळखीचा प्रकार पाहून त्याचा स्वीकार ठरवतो.

दख्खनच्या सोन्याच्या नाण्यांचा मागोवा घ्यायचा तर एखादं नाव पुरेसं नसतं. विजयनगरची सुवर्णपरंपरा, दख्खनी सत्तांच्या चलननोंदी आणि वेगवेगळ्या काळचे नाणेसाठे एकत्र अभ्यासावे लागतात. टांकसाळ, धातू, लेख आणि व्यापारातील स्वीकार यांवरून एका नाण्याची ओळख ठरते; एकसारखा वाटणारा शब्द सर्व नमुन्यांचं वजन किंवा मूल्य ठरवत नाही. [1–3]

एखाद्या नव्या राजसत्तेचं सामर्थ्य फक्त नवीन चिन्ह निर्माण करण्यात नसतं. आधीपासून लोकांना परिचित असलेली व्यवहारपद्धती समजून घेणं आणि तिच्याशी स्वतःची राजकीय ओळख जोडणंही तितकंच आवश्यक असतं.

विजयनगर साम्राज्याने दक्षिणेतील सुवर्ण नाण्यांची परंपरा प्रसिद्ध केली. वेगवेगळ्या राजांच्या काळात सोने आणि तांब्याची विविध नाणी पाडली गेली; त्यांवर निरनिराळी चित्रं व चिन्हं होती. व्यापार, कर आणि भेटींमधून ती दूरवर जात. काही नाणी खजिन्यात जमा होत, तर काही टांकसाळीपासून दूर

असलेल्या बाजारांत स्वीकारली जात. लोकांना नाणं ओळखीचं आणि विश्वासार्ह वाटलं की ते चालत राहायचं. [1–3]

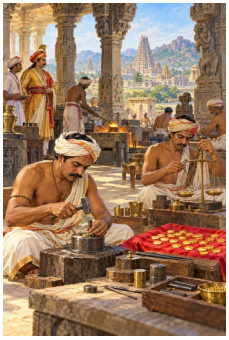

कल्पनाचित्र : सोनार, तराजू आणि दक्षिण भारतातील जुन्या सुवर्णचलनाची परंपरा.

विजयनगरच्या सुवर्णमानाबद्दल एका संग्रहालयीन अभ्यासात सुमारे ५०–५२ ट्रॉय ग्रेन, म्हणजे ३.२४–३.३७ ग्रॅम, अशी नोंद आहे; दुसऱ्या संग्रहातील एका नमुन्याचं वजन ३.३८ ग्रॅम आहे. हे दोन तपशील विशिष्ट पुरावे देतात, सर्व काळांतील सर्व होनांसाठी अपरिवर्तनीय मानक नव्हे. पुढील काळच्या राजनाम असलेल्या नाण्यांसाठी स्वतंत्र संग्रहालयीन नोंदी तपासाव्या लागतात. [1, 5, 6]

दूरच्या प्रवासाला निघालेल्या सोनाराची कल्पना करा. मोठं मूल्य लहान जागेत नेता येणं त्याच्या सोयीचं ठरेल; तरी व्यवहार करताना तो केवळ चमक पाहणार नाही. नाणं तोलणं, धातूची खात्री करणं आणि पुढचा व्यापारी ते स्वीकारेल का हे पाहणंही गरजेचं असेल. व्यवहारातील विश्वास हा मौल्यवान धातूइतकाच महत्त्वाचा होता.

नाणेसाठ्यांत एकाच राजकीय प्रदेशापुरतीच नाणी सापडतात असं नाही, हे आधुनिक अभ्यास दाखवतात. त्यामुळे नाण्याचा प्रवास टांकसाळीच्या सीमांपलीकडे गेला असावा,

असा शोधाचा मार्ग खुला होतो. छत्रपती शिवरायांच्या नावाच्या नाण्यांचा अर्थ लावताना हा प्रादेशिक संदर्भ महत्त्वाचा आहे. [3]

३. बाजाराला राज्याची सीमा नसते

सोळाव्या-सतराव्या शतकांत दख्खन म्हणजे अनेक वाटांचं जाळं होतं. सह्याद्रीच्या खिंडी, अंतर्भागातील पेठा, किनाऱ्यावरील बंदरं, बैलगाड्या आणि घोड्यांनी तुडवलेले दूरचे रस्ते—या सगळ्या मार्गांनी कापड, धान्य, मीठ, मसाले, लाकूड आणि धातूच्या वस्तू जात-येत असत. मालाबरोबर नाणीही प्रवास करत.

कल्पनाचित्र : दख्खनभर व्यापार करणाऱ्यांसोबत परिचित सोन्याची नाणीही फिरत.

कल्पनाचित्र : टांकसाळी आणि बाजारपेठा मोठ्या व्यापारी जगाचा भाग होत्या.

कोकणातून आलेला व्यापारी घाटमाथ्यावरील पेठेत माल विकायला आला, अशी कल्पना करा. व्यवहार ठरल्यावर तो नाण्यावरची आकृती पाहण्याबरोबर त्याचं वजन, धातू आणि स्थानिक स्वीकार तपासेल. रस्ते दूरचे असले तरी एक चलन दुसऱ्या बाजारात चालेल का, हा प्रश्न व्यापाऱ्यासाठी रोजच्या नफ्याइतकाच महत्त्वाचा असेल. हा एक कल्पित व्यवहार आहे; त्या काळातील विशिष्ट बाजाराचा दस्तऐवजीत उतारा नाही.

विजयनगर आणि बहमनी सत्तांमध्ये राजकीय संघर्ष होत असले, तरी त्यांच्या अर्थव्यवस्था एकमेकींना भिडत होत्या. पुढील आदिलशाहीसारख्या दख्खनी सुलतानशाह्यांना जुन्या सुवर्णचलनाचा वापर असलेलाच प्रदेश मिळाला. नाणेसाठ्यांच्या अभ्यासातून दिसतं, की राज्यसीमा बदलल्या तरी पैशाच्या सवयी लगेच बदलत नसत. [3]

एकाच प्रकारचं नाणं वेगवेगळ्या सत्तांच्या सीमेवर दिसणं ही इतिहासकारासाठी महत्त्वाची खूण ठरते. त्यामुळे राज्यसत्ता, व्यापारी जाळं आणि लोकांच्या दीर्घकाळच्या सवयी यांच्या संबंधांचा शोध घेता येतो; मात्र केवळ नाणं सापडल्याने त्याच्या सर्व प्रवासाची दिशा निश्चित होत नाही.

पश्चिम किनाऱ्यामुळे हे संबंध अधिक विस्तारले. कोकणची बंदरं हिंदी महासागरातील व्यापाऱ्यांच्या संपर्कात होती. घाटवाटांनी माल पेठा आणि किल्ल्यांपर्यंत पोहोचे. वाहतूक, खरेदी आणि देणी फेडण्यासाठी चलन लागत होतं. म्हणून महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था स्वराज्याला नवी राजकीय ओळख मिळण्याआधीपासूनच व्यापक जगाशी जोडलेली होती. [4, 7]

या सोन्याच्या कहाणीत संशोधनाचा एक रंजक धागा आहे. २०२६ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या एका अभ्यासात डच ईस्ट इंडिया कंपनीच्या नोंदींतील **‘pagoden tibbekijs’** या सुवर्ण पगोड्याचा मागोवा घेण्यात आला. इतिहास-अभ्यासक निखिल बेल्लारीकर यांच्या मते या प्रकाराचा उगम आदिलशाहीच्या चलनपरंपरेत झाला असावा; पुढे छत्रपती शिवराय आणि

छत्रपती संभाजी महाराज यांच्या सत्तेतही तो पाडला गेला असावा. संग्रहकर्ते ज्याला 'हुडकी पगोडा' म्हणतात त्याच्याशीही त्याचा संबंध त्यांनी सुचवला आहे. हा संशोधनाधारित अर्थ लावण्याचा प्रयत्न आहे; या नावाने विकल्या जाणाऱ्या प्रत्येक नाण्याच्या अस्सलपणाचा पुरावा नाही. [7]

दख्खनी सुवर्णचलनाचा हा धागा पुढे छत्रपती संभाजी महाराजांच्या काळातील अभ्यासात पुन्हा भेटेल. त्याआधी स्वराज्य उभं राहत असताना शासनाची जबाबदारी सामान्य माणसांच्या जीवनात कशी उतरू शकते, ते पाहू.

छत्रपती शिवरायांना रिकामी भूमी किंवा शून्यातून जन्मलेली अर्थव्यवस्था मिळाली नव्हती. गावं, कुशल हात, रस्ते, बाजार आणि आधीची नाणी होती. त्या सगळ्या साधनांचा उपयोग कोणासाठी करायचा, हा स्वराज्याने विचारलेला खरा प्रश्न होता.

४. रयतेच्या श्रमांनी उभं राहिलेलं राज्य

स्वराज्य म्हटलं की डोळ्यांसमोर डोंगरमाथ्यावरील किल्ला उभा राहतो. भगवा झेंडा वाऱ्यात डौलाने फडफडतो, घाटवाट वळणं घेत खाली उतरते. पण त्या किल्ल्याच्या पायथ्याशी नजर टाका. तिथे शेतं आहेत, विहिरी आहेत, बैल आहेत, कुटुंबं, कारागीर आणि व्यापारी आहेत. त्यांच्या आधाराशिवाय किल्लाही फार काळ मजबूत राहू शकत नाही.

छत्रपती शिवरायांचा जन्म झाला तेव्हा दख्खनमध्ये अनेक सत्तांची चढाओढ सुरू होती. त्यांचे वडील शहाजीराजे भोसले यांनी निजामशाही, आदिलशाही आणि मुघल सत्तांमधील संघर्ष अनुभवले. सैन्य, महसूल अधिकारी आणि व्यापारी मार्ग यांमुळे महाराष्ट्राचा दक्षिण दख्खनशी आधीपासून संपर्क होता. याच वास्तवात वाढून छत्रपती शिवरायांनी स्वतंत्र स्वराज्याचा संकल्प केला. [23, 25]

गड जिंकणं आणि राखणं यासाठी धैर्य लागतं. पण वेगळ्या प्रकारचं शासन उभारायला माणसांचा विश्वासही लागतो. गावांचं रक्षण, रस्त्यांची सुरक्षितता, अधिकाऱ्यांना स्पष्ट सूचना, महसुलाचा हिशेब, सैनिकांची रसद आणि पगार—अशी असंख्य कामं केवळ पराक्रमावर सोडून चालत नाहीत.

कल्पनाचित्र : स्वराज्याचे किल्ले ज्या डोंगरांवर उभे होते, त्यांच्या पायथ्याशी असलेली शेती आणि बाजारच त्यांना बळ देत होते.

स्वराज्य म्हणजे स्वशासन. पण केवळ झेंडा रोवला म्हणून ते पूर्ण होत नाही. लोकांच्या आयुष्यात सुव्यवस्था, संरक्षण आणि न्याय जाणवला, तर ते सुराज्य होऊ लागतं. महाराष्ट्राच्या इतिहासपाठ्यपुस्तकात छत्रपती शिवरायांच्या राजकीय संघर्षासोबत रयतेच्या कल्याणाचा संबंध अधोरेखित केला आहे. [25]

गोविंद पानसरे वाचकांना विशेषतः शेतकऱ्याकडे पाहायला सांगतात. त्यांच्या विवेचनात शिवरायांच्या कारभाराचं वैशिष्ट्य म्हणजे बलाढ्य मध्यस्थांना काही प्रमाणात आळा घालण्याचे, शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारण्याचे आणि स्थानिक सत्तेला जबाबदार धरण्याचे प्रयत्न. हे ऐतिहासिक साधनांवर आधारलेलं एका विचारवंताचं अर्थनिर्णयन आहे. प्रत्येक गावात प्रत्येक गोष्ट तशीच घडली, हा अंतिम नियम मानण्याऐवजी ते राजकीय नोंदी आणि इतर संशोधनासह वाचणं योग्य. [28]

घाटवाट दुरुस्त ठेवण्यासाठी दगड फोडणारा कारागीर, पहाऱ्यासाठी पुरवठा करणारा गावकरी आणि वसुलीची नोंद ठेवणारा अधिकारी—या तिघांची कामं वेगळी असली तरी कारभारात एकमेकांवर अवलंबून होती. किल्ल्याच्या सुरक्षिततेचा अर्थ त्याच्या आसपासची आर्थिक हालचाल समजल्यावर अधिक स्पष्ट होतो.

१६६० च्या दशकात छत्रपती शिवरायांच्या राजनामाशी जोडलेलं नाणेप्रचलन सार्वभौमत्वाच्या या व्यापक प्रयत्नाचा भाग होऊ लागलं. भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या ऐतिहासिक नोंदीत १६६४ आणि १६७४ च्या आसपासच्या नाण्यांचा उल्लेख आहे. मात्र कोणत्या प्रत्यक्ष नाण्यावर नेमका कोणता लेख आणि कोणती तारीख लागू होते, याचा विशेषज्ञ अभ्यास सुरू असतो. नाणं हा मोठ्या कामाचा एक भाग होता—स्वराज्याला लोकांना ओळखता येईल असं स्वतंत्र रूप देण्याचा. [8, 9]

या राजकारभाराचा सर्वांत संवेदनशील प्रश्न शेतकरी आणि त्याच्या पुढच्या हंगामाशी जोडलेला होता.

५. स्वराज्याचा पाया : शेतकरी

हंगामाची तयारी करताना गावाला अनेक छोटे निर्णय घ्यावे लागतात. कुठल्या शेतात पेरणी आधी करायची, बैलगाडीच्या दुरुस्तीला खर्च किती येईल, मागील पीक कमी आलं असेल तर बी कुठून आणायचं—या प्रश्नांची उत्तरं ठरवून शेतकरी पुढे जातो. त्याच्या परिश्रमांचा परिणाम गावाच्या अर्थकारणावरही होतो.

शेतकऱ्यासाठी राज्य म्हणजे नकाशावर काढलेली सीमारेषा नसते. निर्धास्तपणे पेरता येणं, धान्याचा योग्य हिस्सा कुटुंबासाठी उरणं, कायदेशीर महसूल भरून पुढच्या हंगामाची तयारी करता येणं—यातच त्याला शासनाचं रूप दिसतं. राजाकडे किती किल्ले आहेत हा त्याचा पहिला प्रश्न नसतो; आपलं पीक टिकेल का, हा असतो.

शेती हा केवळ एक व्यवसाय नव्हता; गावाचं अन्न, रोजगार आणि महसूल यांचं केंद्र तिच्यात होतं. म्हणून शेतकरी उभा राहणं हा न्यायाचा प्रश्न होताच, पण दीर्घकाळ टिकणाऱ्या राज्याच्या उत्पन्नाशीही जोडलेलं होतं. [25, 28]

सतराव्या शतकातील महसूलव्यवस्था गुंतागुंतीची होती. जमिनीचे प्रकार वेगवेगळे; काही भागात पाटपाणी, काही ठिकाणी पावसाची अनिश्चितता. गावांच्या रूढी, स्थानिक अधिकारी आणि वतनपरंपरा होत्या. सर्व प्रदेशांना एकच नियम बसत नसे. काही सुधारणांचा नेमका किती विस्तार झाला याबाबत इतिहासकारांत मतभेदही आहेत. तरी उपलब्ध आदेशांत आणि

कारभाराच्या नोंदींत एक काळजी वारंवार दिसते : महसूल नीट घ्या, खासगी पिळवणुकीला आळा घाला आणि उद्‌ध्वस्त झालेल्या शेतीला पुन्हा उभं राहायला मदत करा. [25, 27, 28]

१६७६ मध्ये प्रभावळी परिसरातील महसूल अधिकाऱ्याला दिलेला आदेश विशेष बोलका आहे. त्यात सरकार किती घेऊ शकेल एवढाच विचार नाही; पडीत जमीन पुन्हा लागवडीखाली कशी येईल आणि अडचणीतल्या शेतकऱ्याला कसा आधार मिळेल, याचाही विचार आहे. बी, जनावरं आणि पुन्हा उभं राहण्याची ताकद महत्त्वाची होती. उद्‌ध्वस्त शेतकरी पुढच्या वर्षी पीक देऊ शकत नाही; पीक नसलेलं गाव राज्याचा आधार बनू शकत नाही. [27]

काही ऐतिहासिक वर्णनांत जमिनीची मोजणी आणि बलाढ्य मध्यस्थांची मनमानी मागणी मर्यादित करण्याचे प्रयत्न सांगितले आहेत. काळ आणि भागानुसार तपशील बदलत असत. प्रत्येक शेतकरी एका रात्रीत सुखी झाला किंवा सर्व अन्याय नाहीसे झाले, असं मानणं चुकीचं ठरेल. पण शेतकऱ्याकडे केवळ संपत्ती काढून घेण्याचं साधन म्हणून पाहू नये, हा शासनाचा उद्देश महत्त्वाचा होता. [25, 28]

इथेच खजिना ‘मजबूत’ आणि ‘हावरा’ यांतला फरक दिसतो. हावरा खजिना एका हंगामात जास्तीत जास्त उचलू शकतो. शहाणा खजिना पुढच्या अनेक हंगामांचा विचार करतो. शेतं पेरली जावीत, जनावरं जगावीत, कुटुंबांना

कामाची उमेद राहावी, हे त्याला हवं असतं. दुष्काळ, युद्ध किंवा हानी झाली, तर मागणी जमिनीच्या प्रत्यक्ष क्षमतेशी जोडून पाहावी लागते.

महसूल अधिकारी अधिक रक्कम मिळवू शकतो म्हणून अडचणीतल्या घरावर लगेच भार टाकेल, तर पुढच्या हंगामाची पेरणीच धोक्यात येऊ शकते. कारभारातला लहान निर्णयही एखाद्या कुटुंबाच्या उत्पन्नावर मोठा परिणाम करतो. अधिकाराचा वापर विचारपूर्वक व्हावा, हीच प्रशासनातील खरी कसोटी.

खजिन्यात जमा झालेली रक्कम एखाद्या वहीत आकडा म्हणून दिसते; पण त्या आकड्याच्या मागे पेरणीचा धोका, उत्पादनाचं कौशल्य, मालाची वाहतूक आणि मोबदल्याची अपेक्षा असते. लोकांचा हा आर्थिक पाया टिकला तरच नाण्यांना चालना देणारे व्यवहार पुढे चालू राहतात.

स्वराज्याच्या आर्थिक कथेला इथे माणुसकीचा केंद्रबिंदू मिळतो. निर्भय नेतृत्वाइतकाच, दुर्बल रयतेशी अधिकार कसा वापरावा हा छत्रपती शिवरायांचा धडा महत्त्वाचा वाटतो.

६. सैनिकाचा पगार, शेतकऱ्याची शांतता

किल्ल्याच्या दरवाज्याची दुरुस्ती करायची आहे, अशी कल्पना करा. लोहाराला लोखंड, सुताराला लाकूड, वाहतुकीसाठी बैलगाडी आणि पहारेकऱ्यांसाठी ठरलेली रसद लागेल. प्रत्येक पुरवठ्यासाठी किंमत, पावती आणि देयक यांचा विचार करावा लागतो. सैन्य चालवणं म्हणजे फक्त तलवारी तयार ठेवणं नव्हे, तर अनेक कामांची जबाबदारी सांभाळणं होय.

छत्रपती शिवरायांच्या सैन्यव्यवस्थेत शिस्तीला शौर्याइतकंच महत्त्व देण्याचा प्रयत्न दिसतो. महाराष्ट्राच्या राज्यपाठ्यपुस्तकात सैनिकांना सरसकट जमिनीच्या जहागिरी देण्याऐवजी रोख पगार देण्याची पद्धत नोंदली आहे. प्रजेची लूट, पिकांची नासाडी आणि गावांतून जबरदस्तीने सामान उचलण्याविरुद्धच्या कडक सूचना त्यात वर्णिल्या आहेत. [25]

रोख पगार का महत्त्वाचा? सैन्याची सेवा हिशेब ठेवणाऱ्या खजिन्याशी जोडली जाते. सैनिकाला जवळच्या रयतेकडून स्वतःच्या उदरनिर्वाहाची वसुली करावी लागणार नाही, अशी व्यवस्था करता येते. केवळ पगार दिल्याने सर्व गैरप्रकार बंद होत नाहीत; पण सरकारला सेवेसोबत जबाबदारीची अपेक्षा ठेवण्याचा मार्ग मिळतो. [25]

चिपळूणच्या सैन्यछावणीसंबंधीचा आदेश साठवलेल्या वस्तूंच्या जबाबदार वापरावर विशेष भर देतो. पावसाळ्यापूर्वी गरजा मोजणं, शिल्लक पुरवठा जपणं, बाजारातून वस्तू

विकत घेणं आणि आग लागण्यासारखे धोके टाळणं या व्यवहार्य सूचना त्यात दिसतात. हा आदेश प्रत्यक्ष सर्वांनी पाळलाच, असा निष्कर्ष त्यावरून काढता येत नाही. [26, 27]

म्हणून छत्रपती शिवरायांची आठवण त्यांच्या व्यवस्थापनाच्या काळजीपासून वेगळी करू नये. धाडसी सैन्य एका दिवसात किल्ला जिंकू शकतं; पण कठीण हंगामभर त्या किल्ल्यावर रसद पोहोचवत राहायला महिन्यांची तयारी लागते. दोन्ही गोष्टी समजणं हीच दूरदृष्टी.

> पराक्रमाने लढाई जिंकता येते; नियोजनाने राज्य टिकवता येतं.

आता हिशेबाचे प्रश्न कल्पना करा. धान्य किती आहे? किती दिवस पुरेल? घोड्यांना चारा किती लागेल? वाहतुकीचा खर्च किती? जवळचा बाजार कुठला? सुरक्षित वाट कोणती? खर्च केलेल्या पैशाचा अधिकारी हिशेब कसा देणार?

युद्धाच्या उत्कंठेसमोर हे प्रश्न साधे वाटतील; पण रयतेला थकवून न टाकता सैन्य कसं चालेल, याचं उत्तर यातच आहे. रसद कमी असताना शेतकऱ्याचं पीक हिसकावून न घेण्यासाठी शिस्त लागते. ती शिस्त नियम बनवण्यासाठी राजसत्ता लागते.

सैनिकांनी उपाशी राहावं किंवा सरकारने बेछूट खर्च करावा, असा आदर्श नव्हता. शासकीय गरजा साठा, खरेदी, शिस्त आणि जबाबदारी यांच्या आधारे पूर्ण कराव्यात, असा तो विचार होता. स्वराज्याच्या आर्थिक तत्त्वाचा त्यात

गाभा आहे : सैन्य रयतेचं रक्षण करण्यासाठी; तिची उपजीविका गिळण्यासाठी नाही.

रोख वेतनाची व्यवस्था टिकण्यासाठी नाणं पुरेसं असणं, व्यवहारात स्वीकारलं जाणं आणि मिळालेल्या रकमेचा हिशेब ठेवता येणं गरजेचं असतं. कोणत्या देयकात कोणत्या प्रकारचं नाणं नेमकं वापरलं यासाठी प्रत्येक काळाची स्वतंत्र नोंद आवश्यक आहे. तरीही शिस्तबद्ध पैशाचा व्यवहार शासन आणि बाजार यांना एकत्र जोडतो.

राज्याला सांभाळणाऱ्या या व्यवस्थेची पुढची कसोटी डोंगरापलीकडील किनाऱ्यावर आणि बंदरांत होती.

७. घाटवाटा, बंदरं आणि श्रमांची संपत्ती

किनाऱ्याच्या बाजारात खारट वाऱ्याचा वास येतो. बोटी जवळ लागल्या आहेत. व्यापारी कापड, तांदूळ आणि लाकूड तपासतो. हमाल गाठोडी उचलतात; दलाल पैशाची बोलणी करतो. डोंगरापलीकडचा शेतकरी समुद्र कधी पाहिलेलाही नसेल, पण त्याच्या प्रदेशातला माल घाट उतरून इथपर्यंत येऊ शकतो.

स्वराज्याचा प्रदेश सह्याद्री, कोकणचा किनारा आणि अंतर्भागातील पेठा यांना जोडत होता. भूगोलाने अर्थव्यवस्थेला आकार दिला. डोंगरांनी किल्ल्यांना संरक्षण दिलं, पण वाहतूक कठीण केली. समुद्राने पश्चिम भारतातील आणि परदेशी व्यापाऱ्यांकडे जाणाऱ्या वाटा खुल्या केल्या. या प्रदेशाचा कारभार करायचा असेल, तर तलवारीबरोबर रस्ते, घाट, बाजार, बंदरं आणि किनाऱ्याचं रक्षणही महत्त्वाचं होतं.

समुद्राचं महत्त्व छत्रपती शिवरायांनी ओळखलं. पोर्तुगीज, सिद्दी आणि इतर सत्तांशी स्पर्धा असलेल्या जगात त्यांचं आरमारी व किनारी धोरण आकार घेत गेलं. किनाऱ्याजवळचा किल्ला व्यापारी मार्गाचं रक्षणही करू शकत असे आणि त्याला अडथळाही ठरू शकत असे. जहाजांसाठी लाकूड, दोरखंड, अन्न, कुशल कारागीर आणि पैसा लागे. समुद्र हा स्वराज्याचं संरक्षण आणि पुरवठा या मोठ्या प्रश्नाचाच भाग होता. [23, 25]

व्यापारात काय असे? धान्य आणि कापड महत्त्वाचं; त्यासोबत मीठ, लाकूड, धातूची साधनं आणि अनेक वस्तू जलमार्गाने व जमिनीवरून जात. ऋतू आणि प्रदेशानुसार माल व मार्ग बदलत. आजच्या एका व्यवस्थित राष्ट्रीय बाजारासारखी रचना कल्पू नका; स्थानिक नियम, नाणी आणि धोके असलेल्या असंख्य पेठांचं जाळं होतं.

चांगल्या व्यापारासाठी तीन प्रकारचा विश्वास हवा. खरेदीदाराला मालावर विश्वास; विक्रेत्याला मोबदल्यावर विश्वास; आणि दोघांनाही रस्ता व शासनावर पुरेसा विश्वास. वारंवार हल्ले, मनमानी आकारणी किंवा निकृष्ट नाणी व्यापार महाग करतात. त्याचा भार शेवटी गावावरही पडतो.

बंदरातील व्यापाऱ्यासाठी एखादं नाणं जवळच्या बाजारात चालेल का हा प्रश्न महत्त्वाचा असे. विविध प्रदेशांतली चलनप्रथा, वस्तूंचा दर्जा, वाहतुकीचा खर्च आणि देयकाची मुदत यांवर व्यवहार अवलंबून असत. त्यामुळे नाण्याचा इतिहास वाचताना किनारी व्यापाराचं जाळंही पाहावं लागतं. [2, 3, 8]

सरकारचा खर्चसुद्धा याच वाटांनी पुढे जाई. सैनिकांसाठी धान्य, बांधकामासाठी लाकूड आणि लोखंड, दुरुस्तीसाठी कारागीर, वाहतुकीसाठी मजूर—सगळ्यांना मोबदला हवा. शिस्तबद्ध किल्ला परिसरातील कौशल्यांना काम देऊ शकत असे; बेशिस्त छावणी त्याच बाजाराचा नाश करू शकत असे.

जहाजाची दोरी विणणारे हात, बंदरावर माल मोजणारा कामगार, लाकडावर काम करणारा सुतार आणि कापडाची गुंडाळी बांधणारा व्यापारी—यांच्या कौशल्याला व्यवहाराचं

प्रत्यक्ष रूप मिळत असे. या श्रमांची नोंद अनेकदा राजकीय घटनांइतकी ठळक राहत नाही; पण त्यांच्या कामाशिवाय व्यापारच थांबला असता.

छत्रपती शिवरायांच्या कार्यात लष्करी धोरण, स्थानिक कारभार आणि लोकांच्या गरजा यांचा एकत्रित विचार दिसतो. सतराव्या शतकातील सगळे धोके त्याने नष्ट केले, असं नाही; पण स्वराज्याला दिशा मिळाली : जिथे लोक राहतात आणि काम करतात, त्याच ठिकाणांचं रक्षण करा. तिथेच राज्याची खरी ताकद निर्माण होते.

आता दोन वेगवेगळ्या नाण्यांनी व्यवहारात घेतलेली वेगवेगळी भूमिका लक्षात घेऊ.

८. सोने, तांबं आणि पिढ्यान्‌पिढ्या जपलेलं नाव

एका जुन्या हिशेबवहीत मोठ्या देयकाची आणि किरकोळ खरेदीची दोन स्वतंत्र नोंदी दिसल्या, अशी कल्पना करा. दोन्ही रकमा नाण्यांत मोजल्या जात असल्या तरी त्यांचं मोजमाप, धातू आणि व्यवहारातील स्थान सारखं असेलच असं नाही. होन आणि शिवराई यांचा फरक इथून स्पष्ट होतो.

होन हा दक्षिण भारतात स्वराज्याआधी परिचित असलेल्या मोठ्या मूल्याच्या सुवर्णचलनाच्या परंपरेतील प्रकार. शिवराई हे छत्रपती शिवरायांच्या राजनामाशी जोडलेल्या आणि पुढेही चालू राहिलेल्या तांब्याच्या नाण्यांसाठी रूढ झालेलं नाव. चित्रांत किंवा लोकस्मृतीत ही नावं जवळ येतात; पण त्यांना एकाच मूल्याचं नाणं मानू नये. अनेक शतकांसाठी एकच विनिमयदर लावून दोघांची किंमत बदलता येत नाही. [1–3, 6, 10]

दूरच्या व्यापाऱ्याला मोठी रक्कम द्यायची आणि बाजारातून किरकोळ पुरवठा घ्यायचा, या दोन गरजा सारख्या नसतात. वेगवेगळ्या धातूंची आणि प्रमाणांची नाणी वापरात असणं या आर्थिक विविधतेशी जोडलेलं होतं; एकाच सार्वत्रिक विनिमयदराची कल्पना मात्र चुकीची ठरेल.

नाण्याला तीन कसोट्या पार कराव्या लागत. पहिली, त्याचा धातू आणि वजन स्वीकारार्ह असावं. दुसरी, ते घेणाऱ्याला पुढेही ते वापरता येईल याची खात्री असावी. तिसरी, नाण्यामागील राजकीय ओळख आणि त्याचं रूप

विश्वासार्ह असावं. म्हणून राजनाम ही केवळ नक्षी नव्हती; ती सामान्य वस्तूवर दिसणारी सत्तेची खूण होती.

नाण्यावर छत्रपती शिवरायांचं नाव उमटणं म्हणजे स्वराज्याची स्वतंत्र राजकीय ओळख अधोरेखित होणं. पण तशाच अक्षरांचा प्रत्येक नमुना त्यांच्या हयातीतच पाडला गेला, असा त्याचा अर्थ नाही. जुन्या ठशांच्या प्रतिकृती होऊ शकतात, स्थानिक टांकसाळी परिचित रूप वापरू शकतात आणि आधीची नाणी पुढेही फिरू शकतात. म्हणून विशिष्ट नाण्याचा काळ ठरवताना इतिहासकार अक्षरं, वजन, धातू आणि सापडण्याचा संदर्भ एकत्र तपासतो. [9–10, 13]

छत्रपती शिवरायांच्या राजनामाचा एक सुवर्ण होन मुंबईच्या छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तुसंग्रहालयात जतन केलेला आहे. त्या नोंदीत राज्याभिषेकाशी असलेला त्याचा संबंध निश्चित शब्दांत नव्हे, तर ‘बहुधा’ या सावध शब्दात व्यक्त होतो. एक महत्त्वाचं संग्रहालयदेखील पुराव्यापेक्षा मोठा दावा करत नाही, हा इथे शिकण्यासारखा धडा आहे. [6]

फिट्झविल्यम संग्रहालयातील तांब्याच्या शिवराईसाठी कालमर्यादा विस्तृत दिलेली आहे. त्यावरून एका जतन झालेल्या नमुन्याचं वर्णन करता येतं; तशा लेखाची प्रत्येक शिवराई त्याच वर्षी पाडली गेली, असं म्हणता येत नाही. नाण्यावरचा लेख आणि त्याची नेमकी निर्मिती-तारीख हे स्वतंत्र प्रश्न आहेत. [10]

एक नाणं व्यापाराच्या आधीच्या सुवर्णपरंपरेचा धागा पुढे नेतं, तर दुसऱ्या नाण्यावरील राजलेखाची परंपरा पुढच्या पिढ्यांतही दिसते. या दोन्ही प्रवाहांचा काळ, प्रसार आणि राजकीय अर्थ वेगळा तपासल्यावरच स्वराज्याच्या नाण्यांचं व्यापक चित्र दिसू लागतं.

नाण्यावरचा राजलेख अधिकाराची खूण असतो; परंतु राज्यकर्त्याचं महत्त्व फक्त त्यावरच्या अक्षरांनी मोजता येत नाही. गरज पडल्यावर खरेदीचा हिशेब देणं, साठा जपणं आणि दुर्बलांची काळजी घेणं या कृतींमधून त्या अधिकाराचं नैतिक मोल उमटतं.

या इतिहासातील पुढचा मोठा क्षण आला १६७४ मध्ये रायगडावर. स्वराज्याच्या स्वातंत्र्याचा सार्वजनिक समारंभ झाला आणि त्याची आठवण शतकानुशतकं टिकली.

९. रायगड : स्वराज्याचा राज्याभिषेक

जून १६७४ च्या सुरुवातीचे दिवस. रायगडावर उत्सुकतेचं वातावरण आहे. कठीण डोंगरी वाट चढून लोक एका नव्या राज्याच्या केंद्रस्थानी पोहोचत आहेत. अनेक वर्षं छत्रपती शिवरायांनी संघर्ष केला, वाटाघाटी केल्या, नियोजन केलं आणि राज्यकारभार उभा केला. आता राज्याभिषेकातून स्वराज्य स्वतःच्या सार्वभौम सत्तेखाली उभं आहे, हे जगाला जाहीर होणार होतं.

६ जून १६७४ रोजी छत्रपती शिवरायांचा राज्याभिषेक झाला. समारंभाचं वैभव प्रसिद्ध आहे; पण त्याचा अर्थ सिंहासन आणि मुकुटापलीकडे जातो. अनेक हातांनी उभारलेल्या—किल्ले, अधिकारी, सैन्य, गावं, बाजार आणि स्वतःच्या राजाला जबाबदार असलेला खजिना असलेल्या—स्वराज्याला त्यातून औपचारिक स्वर मिळाला. [23, 25]

कल्पनाचित्र : रायगडचा राज्याभिषेक—स्वतंत्र स्वराज्याच्या सार्वभौमत्वाची सार्वजनिक घोषणा.

राज्याभिषेकासारख्या मोठ्या सोहळ्यासाठी निमंत्रणं पोहोचवणं, पाहुण्यांची व्यवस्था, अन्नसाठा, बांधकाम आणि सुरक्षा या अनेक गोष्टींचं नियोजन आवश्यक असतं. त्यातील प्रत्येक कामाचा पुरावा आज तितकाच उपलब्ध असेल असं नाही; तरी समारंभाच्या वैभवामागे व्यवस्थापनाचा मोठा व्याप असतो, हे विसरून चालणार नाही.

म्हणून राज्याभिषेक हा आर्थिक इतिहासाचाही भाग आहे. स्वतंत्र सत्तेला महसूल गोळा करायचा असतो, संरक्षणाचा खर्च करायचा असतो, देणी फेडायची असतात आणि स्वतःची ओळख पोहोचवायची असते. खजिन्यात इतर राज्यांची नाणी, जुनी स्थानिक नाणी आणि स्वतःच्या राजनामाची मुद्रा असू शकते. ती ओळखून, मोजून लोकांच्या हितासाठी वापरण्याची क्षमता महत्त्वाची.

राज्याभिषेकाच्या आठवणीशी सुवर्ण होन जोडताना एक मर्यादा लक्षात घ्यावी लागते. संबंधित संग्रहालयीन नोंद सावध शक्यता व्यक्त करते; जून १६७४ मध्ये रायगडावरच प्रत्येक राजनाम असलेलं सुवर्ण नाणं पाडलं गेलं, असा थेट पुरावा ती देत नाही. [6]

पुराव्यावर अनावश्यक ताण देण्याची गरजच नाही. जे ठामपणे दिसतं तेही विलक्षण आहे. सोन्या-तांब्यावर ज्याचं नाव उमटलं, त्या राजाने स्वतंत्र सार्वभौमत्व जाहीर करू शकणारं राज्य उभं केलं. चलनाचं मूळ जग जुन्या व्यापारात होतं; पण राजनामाने त्यात नव्या जबाबदारीचा अर्थ दिला.

नाण्याच्या जवळ ठेवलेल्या संग्रहालयीन माहितीफलकावर काळ, धातू आणि संदर्भ दिलेला असतो. तो वाचताना त्यात कोणती गोष्ट मोजलेली आहे आणि कोणती तर्काने जोडलेली आहे, हा फरक दिसू लागतो. एखादी छोटी वस्तू मोठ्या इतिहासाचं दार उघडते, पण सर्व प्रश्नांची उत्तरं एकटी देत नाही.

१०. शिवराई वाचायची कशी?

समजा, जुन्या संग्रहात एक तांब्याचं नाणं सापडलं. सुरुवातीला त्यावर नुसत्याच विस्कळीत रेषा दिसतात. कडा सारख्या नाहीत. काही अक्षरं स्पष्ट; काही काळपट पुटांत लपलेली. नाणं अलगद प्रकाशाकडे वळवताच ओळखीचा शब्द उमटू लागतो...

शिवराई पाहण्याचा हा खास अनुभव आहे. परिचित प्रकारांत देवनागरी लेख छोट्या ओळींत विभागलेला आढळतो. एका बाजूला ‘श्री राजा शिव’ आणि दुसरीकडे ‘छत्रपती’ या बिरुदाची अक्षरं दिसतात. प्रत्येक नाण्याची अक्षरं, क्रम आणि पूर्णपणा सारखा असेलच असं नाही. या लेखांमुळे नाण्याचा छत्रपती शिवरायांच्या राजकीय ओळखीशी संबंध दिसतो. [9–10, 13]

कल्पनाचित्र : तांब्यावर अक्षरांचा ठसा उमटवणारा कारागीर—लोकस्मृतीत जपलेल्या नावामागचं कौशल्य.

जुन्या पद्धतीत धातू तयार करून त्याचे लहान तुकडे केले जात आणि दोन कोरलेल्या ठशांच्या साहाय्याने आघात देऊन नाणं पाडलं जाई. आधुनिक यंत्रांसारखी प्रत्येक छाप अचूक नसे. धातुपट्टिका थोडी बाजूला सरकू शकत असे, ठसा झिजू शकत असे, अक्षर हलकं उमटू शकत असे. त्यामुळे अस्सल जुन्या नाण्यांतही फरक दिसतात.

म्हणूनच नाणकशास्त्रज्ञ हळूहळू, तपशीलवार निरीक्षण करतात. धातू, वजन, व्यास, नक्षी, लेख, झीज आणि उगमाची नोंद तपासतात. उगमाची नोंद म्हणजे नाणं कुठे सापडलं, कुणाकडे होतं, कुठून संग्रहात आलं याचा उपलब्ध दस्तऐवजीत इतिहास. एक सुंदर फोटो म्हणजे वय किंवा अस्सलपणाचं प्रमाणपत्र नव्हे.

शिवराई नावाच्या नाण्यांची तारीख ठरवतानाही सावध राहावं लागतं. जुन्या प्रकारांचा पुढच्या मराठा काळात वापर किंवा नव्याने निर्माण होणं सुरू राहिलं; काही जुनी नाणी बराच काळ फिरत राहिली. नाण्यावर छत्रपती शिवरायांचं नाव आहे म्हणून ते त्यांच्या हयातीतच पाडलं गेलं, असं आपोआप ठरत नाही. यात अभिमान कमी होत नाही; उलट नावाचा दीर्घकालीन प्रभाव दिसतो. [9, 13]

तांब्याच्या पाच नमुन्यांच्या प्रयोगशाळीय अभ्यासात त्यांचं वजन साधारण ८.५० ते ९.२३ ग्रॅम नोंदलं गेलं. झीज, कारागिरी आणि प्रकारातील फरकांमुळे सर्व नमुने एका आकड्यात

बसतीलच असं नाही. समाजमाध्यमांवरील एखाद्या तक्त्याशी वजन जुळत नाही म्हणून लगेच अस्सलपणाचा निकाल देणं योग्य नाही. [10, 19]

जुन्या नोंदींमध्ये शिवराईला तांब्याचं लहान मूल्याचं नाणं म्हणून वर्णिलं आहे. १८८५ च्या पुणे गॅझेटिअरमध्ये या नाण्याची चलनस्मृती टिकून असल्याचं दिसतं. त्यात काही अनुकरणं किंवा बनावट नाणीही उल्लेखिली आहेत—जुनं दिसणारं प्रत्येक नाणं आपोआप निर्विवाद स्वीकारलं जात नसे. [13]

होनसारख्या सुवर्णचलनाचं व्यवहारमूल्य ठरवताना त्या ठिकाणचे आणि त्या काळचे विनिमयदर, बाजारभाव व लेखी व्यवहार शोधावे लागतात. दोन वेगवेगळ्या संग्रहालयांत मोजलेली नाणी तौलनिक अभ्यासाला उपयोगी असतात; पण केवळ वजनांची तुलना करून किती धान्य मिळत असे किंवा कोणत्या नाण्याचा सार्वत्रिक दर काय होता हे सांगता येत नाही. [6, 10]

एखादा विक्रेता मोठा दावा करत नाणं दाखवतो तेव्हा सर्वोत्तम प्रश्न ‘किती किंमत?’ हा नसून ‘ओळखीचा पुरावा कोणता?’ हा असतो. संग्रहालयातील नोंदलेला नमुना, विश्वासार्ह संशोधन आणि दोन्ही बाजूंची स्पष्ट छायाचित्रं नाट्यमय लेबलपेक्षा अधिक विश्वासार्ह असतात. प्रिय नावाचं नाणं तर अधिक संयमाने तपासायला हवं.

या संयमातही एक सुंदर सुसंगती आहे. छत्रपती शिवरायांनी अधिकाऱ्यांकडून साठा आणि महसुलाचा हिशेब मागितला. त्यांच्या नाण्यांचं

जतन आणि अर्थ लावतानाही तशीच जबाबदारी हवी. इतिहासावर प्रेम असेल, तर सत्याची काळजीही घ्यावी लागते.

स्वराज्याचा पहिला महान अध्याय संपला म्हणून तांब्याची ही कथा थांबली नाही. १६८० मध्ये छत्रपती शिवरायांचं निधन झालं. आता स्वराज्याच्या रक्षणाची जबाबदारी पुढच्या पिढीकडे आली.

११. छत्रपती संभाजी महाराज : संघर्ष आणि कर्तव्य

छत्रपती संभाजी महाराजांनी छत्रपती शिवरायांनंतर स्वराज्याची धुरा स्वीकारली तेव्हा संकटं प्रचंड होती. मुघल बादशहा औरंगजेबाने दख्खनकडे मोठी शक्ती वळवली. किल्ले, गावं आणि रसदीचे मार्ग धोक्यात आले. टिकून राहण्यासाठी धैर्याबरोबरच प्रशासनात सातत्य आवश्यक होतं.

छत्रपती संभाजी महाराजांचा राज्यकारभार १६८१ ते १६८९ या काळात झाला. या वर्षांची आठवण त्यांच्या प्रतिकारासाठी होतेच. पण युद्धातही सरकारला महसूल, साठा आणि पगार लागतो; म्हणून ही वर्षं चलनाच्या इतिहासाचीही आहेत. सोनं, तांबं, चांदी आणि व्यापारी जाळं युद्धाने एका क्षणात पुसून टाकलं नाही. कठीण परिस्थितीतही लोकांना अन्न विकत घ्यावं, माल हलवावा आणि हिशेब ठेवावे लागत होते.

कल्पनाचित्र : युद्धाच्या दडपणातही नेतृत्व आणि राज्यकारभार सांभाळणारे छत्रपती संभाजी महाराज.

व्यापक मराठा नाणकशास्त्रीय पुराव्यांत ‘शंभू’ किंवा संबंधित लेख असलेली तांब्याची काही नाणी आढळतात. एका प्रसिद्ध लिलावसूचीत छत्रपती संभाजी महाराजांना जोडलेला ११.२४ ग्रॅम वजनाचा तांब्याचा नमुना दिलेला आहे. इतर सूचीत साधर्म्य असलेल्या प्रकारांची वजनं आणि ओळख वेगळीही असू शकते. लिलाववर्णन अभ्यासाची दिशा दाखवतं; पण काळ आणि जारीकर्ता ठरवण्याचा अंतिम निर्णय नसतो. [15–16]

हा मुद्दा विशेष महत्त्वाचा आहे. पुढील मराठा इतिहासात संभाजी नावाचे इतर राजपुरुषही झाले. केवळ ‘संभाजीचं नाणं’ या शीर्षकावरून ते छत्रपती शिवरायांचे पुत्र व उत्तराधिकारी छत्रपती संभाजी महाराज यांचंच ठरेल असं नाही. कोल्हापूरच्या नाण्यांवरील विशेषज्ञ अभ्यास नाव आणि काळ यातल्या या गोंधळाकडे लक्ष वेधतो. या पुस्तकात पुढील पिढ्यांतील समान नावाच्या राज्यकर्त्यांशी त्यांची गल्लत केलेली नाही. [24]

निखिल बेल्लारीकर यांच्या २०२६ च्या अभ्यासात डच नोंदींतील **‘pagoden tibbekijs’** या नाण्याचा आदिलशाही चलनाशी आणि छत्रपती शिवराय व छत्रपती संभाजी महाराजांच्या काळातील संभाव्य नाण्यांशी संबंध सुचवला आहे. हा अभ्यासकाचा अर्थनिर्णय आहे; नोंद नसलेल्या सोन्याच्या कुठल्याही नाण्याचा अस्सल राजनमुना असल्याचा पुरावा नाही. [7]

या घटनांत एक खोल सातत्य आहे. छत्रपती संभाजी महाराजांना वारशाने केवळ किल्ल्यांच्या भिंती मिळाल्या नव्हत्या. रयत, शेतं, प्रवासाचे मार्ग आणि संरक्षणाला आधार देणारे साठे—या सगळ्यांचं भवितव्य धोक्यात होतं. युद्धकाळात वापरलं किंवा पाडलं गेलेलं नाणं अशा रोजच्या श्रमांशी जोडलेलं होतं.

१६८९ मध्ये छत्रपती संभाजी महाराजांना पकडण्यात आलं आणि त्यांचा मृत्यू झाला. हा मोठा आघात होता; तरी स्वराज्याचा संघर्ष नव्या नेतृत्वाखाली पुढे सुरू राहिला.

१२. स्वराज्य जिवंत ठेवणारे हात

१६८९ साल नवीन कसोटी घेऊन आलं. छत्रपती राजाराम महाराजांनी नेतृत्वाची जबाबदारी स्वीकारली, तर मुघल दबाव सुरूच राहिला. संघर्ष दूरदूरच्या प्रदेशांत पसरला. दक्षिणेतील जिंजी किल्ला प्रतिकाराचं महत्त्वाचं केंद्र बनला; पश्चिमेकडील किल्ल्यांजवळचा प्रदेश मात्र लढाया, सत्ताबदल आणि कठीण दिवसांतून जात होता.

अनेक आघाड्यांवर लढणाऱ्या राज्याला केवळ धैर्य पुरत नाही. सेनापतींपर्यंत संदेश, रसदीची व्यवस्था, हिशेब लिहिणारे अधिकारी आणि पराभवानंतरही टिकून राहणारा स्थानिक पाठिंबा लागतो. प्रश्न तेच होते : धान्य कुठे मिळेल? कोण वाहून नेईल? सैनिकांचा पगार कसा द्यायचा? कोणत्या गावांतून अजून महसूल मिळू शकेल?

१७०० मध्ये छत्रपती राजाराम महाराजांच्या मृत्यूनंतर महाराणी ताराबाईंनी आपल्या लहान मुलाच्या वतीने प्रतिकाराचं नेतृत्व स्वीकारलं. त्यांचं धैर्य, संघटनकौशल्य आणि राजकीय निर्णयक्षमता हा मराठा इतिहासातील अत्यंत महत्त्वाचा अध्याय आहे. मोठ्या संकटातही त्यांनी स्वराज्याचा दावा आणि लढा टिकवून ठेवण्यास मदत केली. [23]

कल्पनाचित्र : महाराणी ताराबाईंच्या नेतृत्वाखाली युद्ध, पत्रव्यवहार आणि राज्यकारभाराचं सातत्य.

१६८९ नंतरची वर्षं सरळ, निर्विघ्न प्रवासासारखी होती असं समजू नका. पराभव, फाटाफूट, वेढे, स्थलांतर आणि सामान्य लोकांचे हाल झाले. अनेक गावं दोन सैन्यांच्या संघर्षात सापडली. अर्थव्यवस्था पुन्हा उभी राहणं सोपं नव्हतं. म्हणूनच राज्यकारभार टिकणं महत्त्वाचं होतं. एखादा किल्ला गमावून पुन्हा जिंकला जाई; बाजार ओस पडून पुन्हा फुलेल; जुनं नाणं अनेक सत्तांमधले बदल पाहत हातोहात फिरत राहील.

युद्धकाळात टांकसाळ, वितरण आणि स्थानिक चलन या बाबी एका राजकीय आदेशाने एकदम बदलत नाहीत. शिवराई प्रकारांची उत्तरकालीन उदाहरणं असली तरी प्रत्येक नाण्याचं वर्ष, ठसा आणि व्यवहारातील स्थान स्वतंत्रपणे पडताळावं लागतं. स्वराज्याच्या पुढील शतकांतील सातत्याचा अभ्यास याच पुराव्यांच्या आधारे होतो. [9, 13]

महाराणी ताराबाईंचं नेतृत्व ‘स्वराज्य’ या शब्दालाही नवा विस्तार देतं. तो एका पदाचा किंवा एका पिढीचा पराक्रम नव्हता. नवे नेते कठीण जबाबदाऱ्या

स्वीकारतील आणि लोक आपल्या घरासाठी काम, व्यापार व रक्षण करत राहतील, तरच त्याला सातत्य लाभणार होतं.

वेढ्याच्या काळात दुसऱ्या किल्ल्यावर संदेश घेऊन जाणारा दूत आणि त्याच्या मागून रसद पोहोचवणारा वाहतूकदार यांची कल्पना करा. युद्धाचा निकाल अजून ठरलेला नसतानाही यांना मार्ग, सुरक्षितता आणि देयकांची आवश्यकता असते. संघर्ष चालू असताना प्रशासनाची कामं थांबू शकत नाहीत, हा त्यातून दिसणारा अर्थ आहे.

अठराव्या शतकाच्या सुरुवातीला मराठ्यांचं राजकीय जग पुन्हा बदलत होतं. छत्रपती शाहू महाराज सुटून परत आले; पुढील सत्ताकारण आणि जुन्या तांब्याच्या नाण्यांची कहाणी नव्या वळणावर पोहोचली.

१३. पिढ्या बदलल्या; नाव टिकून राहिलं

१७०७ मध्ये औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर दख्खनमध्ये राजकीय समीकरणं बदलली. वर्षानुवर्षं मुघलांच्या ताब्यात असलेले छत्रपती शाहू महाराज परत आले आणि नेतृत्वाचा दावा त्यांनी केला. महाराणी ताराबाई आणि त्यांच्या समर्थकांचाही स्वतंत्र दावा होता. मराठा सत्तेत एकापेक्षा अधिक केंद्रं निर्माण झाली; छत्रपती, पेशवे आणि प्रादेशिक घराणी यांच्या भोवती नवी व्यवस्था वाढत गेली. [23]

या बदलांबरोबर जुनी नाणी एकदम नाहीशी झाली नाहीत. अनेक ठिकाणी शिवराईचे तांब्याचे प्रकार परिचित राहिले. नव्या स्थानिक नाण्यांबरोबर जुनी नाणीही फिरत होती; एखाद्या प्रकाराचा स्वीकार किंवा मूल्य बाजारानुसार बदलू शकत असे. अठराव्या शतकाची चलनकथा एका समान नाण्याने दुसरं एकसारखं नाणं बदलण्याइतकी सोपी नाही. [13, 17, 18]

कल्पनाचित्र : छत्रपती शाहू महाराज आणि पेशव्यांच्या काळातील बदलते बाजार व चलनव्यवहार.

नंतरच्या काळातील तांब्याच्या नाण्यांवर जुन्या राजलेखांची रचना दिसली, तर ती श्रद्धेची खूण असू शकते; मात्र तिच्या आधारावर नाणं छत्रपती शिवरायांच्या हयातीतलं आहे, असं ठाम म्हणता येत नाही. अक्षरांची शैली, ठसे आणि संदर्भ एकत्र तपासल्यावर कालक्रमाचा शोध अधिक विश्वासार्ह बनतो.

या स्मृतीचाही अभ्यास काटेकोर असावा. काही नंतरच्या तांब्याच्या नाण्यांत जुन्या रचना अनुकरणाने वापरल्या; काहींवर स्थानिक वैशिष्ट्यं आहेत; काहींची टांकसाळ निश्चित सांगता येत नाही. सर्व तांब्याच्या शिवराया छत्रपती शिवरायांनी स्वतःच्या आयुष्यातच जारी केल्या, असा विक्रेत्याचा दावा इतिहासाचा पुरावा मानता येणार नाही. त्या नाणेप्रकाराचं पुढे चालू राहणं हे स्वतंत्रपणे महत्त्वाचं आहे. [9, 13]

किनारी भागात आंग्रे आरमारी सरदारांचं स्थान पुढे वाढलं. त्यांच्या नाण्यांवरील आणि हिशेबांवरील विशेषज्ञ अभ्यासातून काही ठिकाणी भिन्न

चलनांमधले विशिष्ट दर समजतात. अशाच एका नोंदीत ‘लारीन’ आणि शिवराई यांचा त्या संदर्भातील विनिमयदर दिलेला आहे. तो त्या विशिष्ट काळातील आणि ठिकाणचा पुरावा आहे; होनच्या संपूर्ण इतिहासासाठी सार्वत्रिक दर नाही. [17]

नावांचा एक गोंधळ इथे टाळूया. अठराव्या शतकातील आरमारी सरदार संभाजी आंग्रे आणि छत्रपती शिवरायांचे पुत्र छत्रपती संभाजी महाराज या दोन वेगळ्या ऐतिहासिक व्यक्ती आहेत. नाणेसूचीत साधर्म्याची नावं असली तरी व्यक्ती, काळ आणि सत्ता निश्चित केल्याशिवाय निष्कर्ष काढू नये.

एकोणिसाव्या शतकात ब्रिटिश सत्ता आणि ईस्ट इंडिया कंपनीच्या चलनव्यवस्थेमुळे व्यवहारात बदल होत गेले. प्रमाणबद्ध रुपयांचं महत्त्व वाढलं; तरी जुन्या स्थानिक तांब्याच्या नाण्यांची रूपं आणि नावं अनेक वर्षं वापरात किंवा आठवणीत राहू शकली. वसाहतकालीन नोंदी उपयुक्त आहेत, पण त्या नंतरच्या परिस्थितीचं वर्णन करतात; सतराव्या शतकातील स्वराज्याचा पूर्ण चलननकाशा नव्हेत. [8, 13, 18]

१८८५ च्या पुणे गॅझेटिअरमध्ये शिवराईच्या तांब्याच्या नाण्याचा उल्लेख आढळतो. हा नंतरच्या काळात टिकलेल्या नावाचा आणि व्यवहारस्मृतीचा उपयोगी लिखित पुरावा आहे; तो कोणत्या विशिष्ट नाण्याची मूळ निर्मिती-तारीख आपोआप ठरवत नाही. [13]

होनचा प्रवास मात्र वेगळा. राजकीय आणि व्यापारी व्यवस्था बदलल्या तसं जुन्या दक्षिणी सुवर्णचलनाचं दैनंदिन स्थानही बदललं. तरी ‘होन’ आणि

‘पगोडा’ ही नावं अभिलेखांत, संग्रहांत आणि अभ्यासकांच्या शब्दसंपदेत राहिली. नाणं बाजारातून निवृत्त झालं तरी त्याच्यावर विश्वास ठेवणाऱ्या जुन्या माणसांची गोष्ट ते सांगत राहतं.

नाणं बाजारातून संग्रहालयात पोहोचतं. तिथून त्याच्या आयुष्याचा दुसरा अध्याय सुरू होतो.

१४. संग्रहालयातलं लहान नाणं, मोठा इतिहास

संग्रहालयाच्या एका दालनात उभे आहोत, अशी कल्पना करा. तलवारी, हस्तलिखितं, चित्रं यांच्यामध्ये एका छोट्या कपाटात नाणी ठेवली आहेत. इतक्या लहान वस्तू राज्याची कथा कशी सांगतात? कागदापेक्षा धातू अनेकदा अधिक काळ टिकतो; त्यावरील लेख इतर ठिकाणी नोंदलेल्या नमुन्यांशी तुलना करता येतात. वस्तू आणि तिचा संदर्भ एकत्र मिळाला, की इतिहास अधिक स्पष्ट बोलू लागतो.

कल्पनाचित्र : पूर्वजांच्या हातांतून पुढे आलेल्या नाण्यांची आधुनिक संशोधक आणि वाचकांनी घेतलेली काळजी.

संग्रहालयीन नोंद पाहताना संग्रहक्रमांक, धातू, नाण्याचा लेख, वजन आणि कालमर्यादेसोबत नोंद करणाऱ्या संस्थेची ओळख तपासा. मुंबई आणि फिट्झविल्यम संग्रहालयांच्या उदाहरणांतून अशा दस्तऐवजीत नोंदी किती उपयोगी ठरतात हे समजतं. स्रोत नसलेला चित्रसंदेश त्या जागी पुरावा बनू शकत नाही. [6, 10]

संग्रहात पोहोचेपर्यंत नाणं अनेकांच्या हातून गेलं असू शकतं. त्याच्या या इतिहासाला उगम व मालकीचा मागोवा—प्रोव्हेनन्स म्हणतात. नाणं कुठे सापडलं, कोणाकडे होतं, संग्रहालयात कधी आलं, हे त्यातून कळू शकतं. तो मागोवा नसेल, तर नाणं खरं वाटलं तरी काही प्रश्न अनुत्तरित राहू शकतात.

नाणी जतन करताना स्वच्छतेची घाई घातक ठरू शकते. तांबं घासल्याने वर्षानुवर्षं तयार झालेलं पुटं निघतं आणि बारीक अक्षरं झिजू शकतात. रसायनांनी धातूचा रंग बदलू शकतो. म्हणून दोन्ही बाजूंची छायाचित्रं, मापं आणि उपलब्ध विश्वसनीय नोंदी जतन करा. ओळख ठरवताना नाट्यमय जाहिरातीपेक्षा प्रमाणित नमुन्यांची तुलना करा.

वारसास्थळं आणि पुरावस्तूंशी संबंधित कायद्यांचा आदरही आवश्यक आहे. भारतात काही पुरावस्तूंची नोंदणी, विक्री, निर्यात आणि माहिती देण्यासंबंधी नियम लागू होऊ शकतात. जबाबदारी वस्तूची स्थिती आणि प्रसंगावर अवलंबून असते. जुन्या नाण्यांचा व्यवहार किंवा निर्यात करण्याआधी लागू असलेला अद्ययावत कायदा तपासा आणि आवश्यक तज्ज्ञ सल्ला घ्या. [21]

बाजारात प्रतिकृती, कल्पित नाणी आणि चुकीची ओळख दिलेले नमुनेही असतात. ‘आधुनिक प्रतिकृती’ अशी स्पष्ट नोंद असेल, तर ती शिकवणीसाठी उपयोगी पडते. पण पुराव्याशिवाय तिला प्राचीन किंवा राजकीय अस्सल नाणं म्हणून विकलं, तर फसवणुकीची शक्यता निर्माण होते. प्रामाणिक

लिलावसूची प्रतिकृती स्पष्ट ओळखून देते, तेव्हा हा फरक समजायला मदत होते. [22]

या सगळ्याचा धडा एकच : नाण्यावर इतकं प्रेम करा, की त्याला नीट प्रश्न विचाराल. खोट्या आत्मविश्वासापेक्षा प्रामाणिक अनिश्चितता चांगली; अतिरंजित विक्रीकथेपेक्षा नोंदलेली वस्तू अधिक स्पष्ट बोलते. आता मोठा प्रश्न विचारण्याची वेळ आली आहे—आजच्या जगात होन आणि शिवराई आपल्याला नेमकं काय शिकवतात?

१५. स्वराज्याच्या अर्थव्यवस्थेचे आजचे धडे

आजच्या काळात एखाद्या संस्थेनं गावासाठी पाणवठा दुरुस्त करायचा ठरवला, अशी कल्पना करा. निधी कोण देणार, काम कोण पाहणार, साहित्याची नोंद कोण ठेवणार आणि लाभ कोणाला मिळणार, हे प्रश्न आधी स्पष्ट झाले तर विश्वास वाढतो. हा वर्तमानकाळातील बोधप्रसंग आहे; सतराव्या शतकातील घटना म्हणून मांडलेला नाही.

छत्रपती शिवरायांचं आर्थिक विचारविश्व एखाद्या आधुनिक पाठ्यपुस्तकात किंवा एकदम परिपूर्ण अशा एका दस्तऐवजात लिहिलेलं नव्हतं. त्यांच्या कृतींमधून आणि आदेशांमधून ते उलगडतं : शेतीचं रक्षण करा, सैनिकांना शिस्त लावा, साठे नियोजनाने सांभाळा, कायदेशीर महसूल घ्या, पुरवठ्यासाठी पैसे द्या आणि अधिकाऱ्यांना जबाबदार धरा. ही धोरणं त्यांच्याच शतकातील संघर्ष आणि मर्यादांमध्ये विकसित झाली; पण त्यांनी विचारलेले प्रश्न आजही महत्त्वाचे वाटतात. [25–28]

पहिला धडा : श्रमांना न्याय. एखादं वस्त्र तयार होण्यामागे सूत कातणारा, विणकर, रंगारी आणि विक्रेता अशा अनेकांची मेहनत असते. त्यांचा मोबदला व सुरक्षितता दुर्लक्षित करणारी व्यवस्था स्वतःचं आर्थिक बळ कमी करते. स्वराज्यातील रयतेविषयीच्या आदेशातून हाच व्यापक प्रश्न समोर येतो.

दुसरा धडा : नियोजनाला जबाबदारीची जोड. संकटाच्या वेळी किती धान्य शिल्लक आहे, पुढचा पुरवठा कधी येईल आणि खर्चाची नोंद कोण सांभाळेल याचा पूर्वविचार आवश्यक असतो. छत्रपती शिवरायांच्या सैन्यशिस्तीविषयीच्या आदेशांमध्ये व्यवहार्य प्रशासनाचं महत्त्व जाणवतं.

तिसरा धडा : विश्वासार्ह नोंदी. नाण्यावरची राजमुद्रा स्वीकारायला लोक तयार झाले तरी प्रत्येक व्यवहाराचा हिशेब स्वतंत्रपणे ठेवावा लागतो. व्यापाराला स्थैर्य मिळण्यासाठी ओळख, वजन, स्वीकार आणि नोंदी यांची सांगड आवश्यक आहे. होन आणि शिवराई यांचा इतिहास हा विश्वास वेगवेगळ्या स्तरांवर कसा काम करतो हे शिकवतो.

चौथा धडा : माणसापेक्षा मोठं असतं त्याचं वचन. छत्रपती शिवरायांनंतर छत्रपती संभाजी महाराजांनी स्वराज्याचं रक्षण केलं. छत्रपती राजाराम महाराज आणि महाराणी ताराबाईंनी भीषण दबावात लढा पुढे नेला. छत्रपती शाहू महाराज आणि पुढील प्रशासनांपुढे बदललेल्या राज्याची जबाबदारी होती. शिवराईच्या नावाचं सातत्य सांगतं—संस्था आणि लोकस्मृती एखाद्या आयुष्यापलीकडे जाऊ शकतात.

छत्रपती शिवरायांच्या विजयांचा अभिमान बाळगताना नोंदींत कमी दिसणाऱ्या लोकांचं कामही लक्षात ठेवूया. बंदरात बोट दुरुस्त करणारा सुतार, पत्र घेऊन धावणारा दूत, बाजारात माप जपणारा व्यापारी आणि धान्य साठवणारा कारकून—यांच्या भूमिकांतून प्रशासनाचं दैनंदिन जग उलगडतं.

याचा अर्थ सतराव्या शतकात विषमता, कडक कर किंवा दुःख नव्हतं, असा नाही. त्या काळात या गोष्टी होत्या. पण सत्ता किती सहजपणे गैरवापरली जाऊ शकते हे समजलं, की अधिकाऱ्यांकडून छत्रपती शिवरायांनी अपेक्षित केलेली काळजी अधिक अर्थपूर्ण वाटते.

चांगला इतिहास एकाच वेळी दोन गोष्टी करतो. शौर्य आणि न्यायाचा अभिमान अनुभवू देतो; आणि नोंदी पाहायला, वेगवेगळी वर्णनं तुलना करायला, चुका मान्य करून दुरुस्त करायला शिकवतो. आदर आपल्याला अभ्यास सुरू करायला प्रेरणा देतो. पुरावा त्या आदराला प्रामाणिक ठेवतो.

हे धडे नाण्यांपुरते मर्यादित नाहीत. आजच्या कामातही विश्वासार्ह नोंदी आणि उत्तरदायित्वाची मूल्यं महत्त्वाची आहेत. आधुनिक कामाची स्वराज्याशी बरोबरी नाही; पण छत्रपती शिवरायांकडून एक धडा घेऊन पुढे जायचं आहे : कर्तव्य निभावलं, तरच विश्वास मिळतो.

१६. नाणं, राजा आणि आमचं वचन

आपली सुरुवात एका नाण्याच्या छायाचित्राने झाली होती. आता डोळ्यांसमोर त्याहून खूप मोठं चित्र उभं आहे.

या प्रवासात तीन धागे एकत्र दिसले : स्वराज्यापूर्वीचे व्यापारी चलन, छत्रपती शिवरायांच्या राजनामाशी जोडलेली नाणी आणि पुढच्या अनेक पिढ्यांनी जपलेली चलनस्मृती. प्रत्येक धाग्याचे स्रोत वेगळे आहेत. त्यांची तुलना केली की इतिहास अधिक समृद्ध होतो; एकाच धाग्याला सर्व गोष्टींचा पुरावा मानल्यास चित्र अपुरं राहतं.

या इतिहासातून सोन्यापेक्षा मोठं मूल्य समोर येतं : अधिकार आणि कर्तव्य यांची सांगड. राज्यकर्त्याचा सन्मान केवळ विजयातून नव्हे, तर त्याच्या आदेशांचा सामान्य लोकांच्या जीवनाशी असलेल्या संबंधातूनही समजतो.

> स्वराज्याची खरी श्रीमंती केवळ सोन्यात नव्हती; ती भगव्याखाली जगणाऱ्या माणसांच्या विश्वासात होती.

नाणी वाचताना आम्हाला फक्त धातू आणि अक्षरांचा अभ्यास पुरेसा वाटला नाही. त्यांच्या मागे उभ्या असलेल्या शासनपद्धती, व्यापाराच्या गरजा आणि लोकांच्या अनुभवांपर्यंत प्रश्न घेऊन जावं लागलं. त्या शोधात छत्रपती शिवरायांच्या कार्याविषयीचा आदर अधिक विचारपूर्वक बनला.

हे पुस्तक आमचं कृतज्ञतेचं अर्पण आहे. वाचकांनी प्रत्यक्ष नाण्याकडे पाहावं, एक नवीन प्रश्न विचारावा, जुनं इतिहासपुस्तक उघडावं, संग्रहालयात जावं आणि पुढच्या पिढीला ही कथा महत्त्वाची का आहे ते सांगावं, अशी आमची इच्छा आहे. छत्रपती शिवरायांविषयीचा अभिमान सामान्य माणसांविषयीच्या आपुलकीसोबत आणि सत्याविषयीच्या आदरासोबत टिकावा.

होन आपल्याला व्यापाराच्या दीर्घ मार्गांची आठवण करून देवो. शिवराई स्वराज्याला स्वतःचा आवाज देणाऱ्या राजनामाची आठवण करून देवो. आणि सर्वांत महत्त्वाचं—छत्रपती शिवरायांची शिकवण आपल्याला सांगत राहो, की शासनाचं मोठेपण त्याने सुरक्षित ठेवलेल्या माणसांच्या जगण्यात मोजलं जातं.

थोडक्यात कालरेषा

खाली इतिहासाचा व्यापक प्रवास दाखवला आहे. एखाद्या राजाचा कार्यकाळ आणि एखाद्या विशिष्ट नाण्याची तारीख हे दोन स्वतंत्र प्रश्न आहेत.

- स्वराज्यापूर्वी : विजयनगर आणि दख्खनमध्ये होन, वराह, पगोडा अशा नावांनी सोन्याची नाणी परिचित होती. आपल्या चलनकथेची सुरुवात इथून होते.
- १६७४ पूर्वी : छत्रपती शिवरायांनी गावं, बाजार आणि जुन्या चलनपरंपरा असलेल्या प्रदेशात स्वराज्य उभं करून त्याचं रक्षण केलं.
- १६७४ : रायगडावर छत्रपती शिवरायांच्या राज्याभिषेकातून स्वतंत्र राजसत्तेची जाहीर घोषणा झाली.
- १६८०–१६८९ : छत्रपती संभाजी महाराजांनी कठीण युद्धकाळात स्वराज्याचं नेतृत्व केलं.
- १६८९–१७०० : छत्रपती राजाराम महाराजांनी दूरवर पसरलेल्या प्रदेशांतून प्रतिकार सुरू ठेवला.
- १७०० पासून : छत्रपती राजाराम महाराजांच्या निधनानंतर महाराणी ताराबाईंनी आपल्या लहान मुलाच्या वतीने संघर्षाची धुरा सांभाळली.
- १७०७ पासून : छत्रपती शाहू महाराज परतले; पुढे पेशवे आणि प्रादेशिक मराठा सत्ताकेंद्रं अधिक महत्त्वाची झाली.
- अठरावं–एकोणिसावं शतक : कंपनी आणि ब्रिटिश चलनव्यवस्था बदलत असतानाही काही स्थानिक व्यवहारांत आणि स्मृतीत शिवराईचं नाव टिकून राहिलं.

दोन नाणी, दोन वेगळ्या गोष्टी

सुवर्ण होन

- स्वराज्यापूर्वीपासून दक्षिण भारतात परिचित असलेल्या सुवर्णचलनाच्या जुन्या परंपरेतील नाणं.
- काळ आणि प्रदेशानुसार मोठ्या मूल्याच्या व्यवहारासाठी उपयुक्त.
- छत्रपती शिवरायांशी संबंधित संग्रहालयीन होन २.९ ग्रॅम वजनाचा आहे. त्याचा राज्याभिषेकाशी संबंध बहुधा असावा, असं नोंदलं आहे. [6]

तांब्याची शिवराई

- छत्रपती शिवरायांचं राजनाम आणि बिरुद असलेल्या तांब्याच्या नाण्यांचा प्रकार; पुढील मराठा काळातही दीर्घ आयुष्य.
- स्थानिक पद्धतीनुसार लहान खरेदी-विक्री आणि सुट्या व्यवहारात उपयोग.
- संग्रहालयातील एक ‘शिवराई पैसा’ ९.४५ ग्रॅम आहे; त्याचा काळ व्यापक व अनिश्चित दिलेला आहे. [10]

या दोन उदाहरणांचं वजन विनिमयदर मानू नका. ही दोन विशिष्ट वस्तूंची मोजमापं आहेत. त्यांवरून त्यांचा परस्पर दर, एकूण नाणेनिर्मिती किंवा आज उरलेल्या नमुन्यांची संख्या कळत नाही. अशा निष्कर्षांसाठी दिनांकित नोंदी आणि अधिक व्यापक नमुना-अभ्यास हवा.

काही उपयुक्त शब्द

- स्वराज्य : स्वशासन; या पुस्तकात छत्रपती शिवरायांनी आणि त्यांच्या उत्तराधिकाऱ्यांनी उभारलेलं व राखलेलं स्वतंत्र राज्य.
- सुराज्य : लोकांच्या कल्याणाशी जोडलेली चांगल्या, जबाबदार शासनाची कल्पना.
- होन / हुण / होन्नू / वराह / पगोडा : दक्षिण भारतातील सुवर्णचलनासाठी वापरली गेलेली परस्परसंबंधित ऐतिहासिक नावं; नेमका अर्थ काळ आणि ठिकाणानुसार बदलतो.
- शिवराई / शिवाराई : छत्रपती शिवरायांच्या राजकीय ओळखीशी जोडलेला तांब्याच्या नाण्यांचा परिचित प्रकार; उत्तरकालीन वापराचाही संदर्भ.
- रयत : शेतकरी किंवा कसणारा; जुन्या कागदपत्रांत व्यापक प्रजेसाठीही वापरला जाणारा शब्द.
- टांकसाळ : नाणी तयार करण्याचं ठिकाण.
- ठसा / डाई : नाण्यावर चित्र वा अक्षरं उमटवण्यासाठी वापरलं जाणारं कोरलेलं साधन.
- नाण्याचा लेख : नाण्यावर उमटलेली अक्षरं किंवा शब्द.
- उगम-मागोवा (प्रोव्हेनन्स) : वस्तू कुठून आली, कुणाकडे होती आणि कशी सापडली याची दस्तऐवजीत माहिती.
- नाणकशास्त्र : नाणी, चलन आणि संबंधित वस्तूंचा अभ्यास.

- व्हीओसी **(VOC) :** डच ईस्ट इंडिया कंपनी; तिच्या व्यापारी अभिलेखांत दख्खनच्या चलनाचे काही उल्लेख आहेत.
- गॅझेटिअर **:** एखाद्या प्रदेशाचा भूगोल, इतिहास आणि कारभाराची माहिती देणारा प्रशासकीय संदर्भग्रंथ.

पुरावा कसा वाचावा?

जुन्या नाण्यावरचं नाव म्हणजे त्या नाण्याची तारीख असलेली टांकसाळीची पावती नव्हे. म्हणून या पुस्तकात वेगवेगळे पुरावे वेगवेगळ्या अर्थाने वापरले आहेत.

छायाचित्रांविषयी. पुस्तकातील होन आणि शिवराईची छायाचित्रं श्रेय आणि मुक्त परवान्यासह विकिमीडिया कॉमन्सवरून घेतली आहेत. छायाचित्रकाराच्या नोंदीत संग्रहकर्त्यांची नावं दिली आहेत; पण चित्रांत दिसणाऱ्या नाण्यांची नेमकी टांकसाळ, तारीख, वजन आणि संपूर्ण मालकी-मागोवा आम्ही स्वतंत्रपणे निश्चित केलेला नाही. मजकुरातील वजनं ही स्वतंत्र संग्रहालयीन नोंदींतील इतर वस्तूंची आहेत, चित्रांतील नाण्यांची मोजमापं नव्हेत. [6, 10]

1. संग्रहालयीन नोंदी एका विशिष्ट जतन झालेल्या वस्तूची माहिती देतात. वजन आणि संग्रहक्रमांक त्या वस्तूसाठी ठोस पुरावे आहेत.
2. प्रशासकीय पत्रं राजाने कोणते आदेश दिले हे सांगतात. प्रत्येक अधिकाऱ्याने प्रत्येक आदेश पाळला, असा त्यांचा अर्थ नाही.
3. इतिहाससंशोधन नाणी, लिखित स्रोत आणि मोठ्या घटनांचा संबंध लावतं. संशोधकाने मांडलेली शक्यता तशीच नमूद करावी.
4. लिलावसूची एखाद्या वेळी दाखवलेली किंवा विक्रीसाठी ठेवलेली वस्तू सांगते. ती एकटी अस्सलपणा, टांकसाळ किंवा तारीख सिद्ध करत नाही.

5. उत्तरकालीन गॅझेटिअर त्या वेळच्या अधिकाऱ्यांना काय माहीत होतं किंवा काय वाटत होतं ते दाखवतात. जुन्या नाण्याचं वर्णन त्याच्या निर्मितीनंतर कितीतरी काळाने झालेलं असू शकतं.

भाजीच्या देठाविषयीची शिकवण. लोकस्मृतीतील मराठी रूप छत्रपती शिवरायांना जोडल्या जाणाऱ्या आदेशाचा आशय सांगतं : सैनिकांनी गावकऱ्यांचं धान्य, भाजी किंवा चारा बळजबरीने घेऊ नये; नियमानुसार पुरवठा करावा. लोकप्रिय शब्दरचना हा भावार्थ आहे, उपलब्ध पत्रातील एका ओळीचं स्वतंत्ररीत्या प्रमाणित शब्दशः उद्धरण नाही. चिपळूण छावणीच्या आदेशाची तारीखही विविध वर्णनांत वेगळी दिली आहे : सरदेसाई यांच्या विवेचनात संबंधित पत्र १६ एप्रिल १६७३, इतर प्रतींत १९ मे १६७३, तर महाराष्ट्राच्या शालेय पाठ्यपुस्तकात १६७४ असा संदर्भ येतो. म्हणून आम्ही एका विवादित तारखेला अंतिम मानल्याशिवाय आदेशाचा मुख्य आशय सांगितला आहे. [25–28]

राज्याभिषेकाशी जोडलेला होन. संग्रहालयाच्या नोंदीत *probably issued at the time of the coronation* असा सावध निष्कर्ष आहे. आम्ही मराठीत तो ‘बहुधा’ असा स्पष्ट ठेवला आहे. [6]

छत्रपती संभाजी महाराजांच्या नाण्यांविषयी. प्रकाशित सुवर्णनाण्यांच्या मांडण्या आणि व्यापारी लिलावांतील तांब्याची ओळख उपयुक्त असली, तरी पुढील पिढ्यांतील समान राजनामांमुळे नेमका जारीकर्ता ठरवणं कठीण होऊ शकतं. [7, 15–16, 24]

छायाचित्रांचं श्रेय आणि परवानगी

या पुस्तकात वापरलेली चार ऐतिहासिक नाण्यांची छायाचित्रं प्रतीश खेडेकर **(**विकिमीडिया कॉमन्सवरील **Pratishkhedekar)** यांनी काढलेली आहेत. ती **Creative Commons Attribution–ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)** या परवान्याखाली प्रकाशित आहेत. छायाचित्रकाराचं श्रेय देऊन आणि परवान्याच्या अटी पाळून त्यांचा वापर आणि आकारबदल येथे केला आहे. होनची चित्रं विकिमीडिया कॉमन्सवर आधीपासून कापलेल्या (cropped) आवृत्त्यांत उपलब्ध आहेत. हे श्रेय म्हणजे छायाचित्रकाराने किंवा संग्रहकर्त्यांनी या पुस्तकाला मान्यता दिली आहे, असा अर्थ नाही.

- सुवर्ण होन, पहिली बाजू : Shivrai Hon 01 (cropped).jpg, मूळ छायाचित्राची लिंक. छायाचित्र : Pratish Khedekar. मूळ वर्णनात बस्ती सोलंकी **(Basti Solanki)** यांच्या संग्रहातील नाणं असल्याचं म्हटलं आहे.
- सुवर्ण होन, दुसरी बाजू : Shivrai Hon 02 (cropped).jpg, मूळ छायाचित्राची लिंक. छायाचित्र : Pratish Khedekar. मूळ नोंदीत बस्ती सोलंकी यांच्या संग्रहाचा उल्लेख आहे.
- तांब्याची शिवराई, पहिली बाजू : Shivrai 01.jpg. छायाचित्र : Pratish Khedekar. स्रोतामध्ये नवीन किशोर म्हात्रे **(Navin Kishore Mhatre)** यांच्या संग्रहाचा उल्लेख आहे.
- तांब्याची शिवराई, दुसरी बाजू : Shivrai 02.jpg. छायाचित्र : Pratish Khedekar. स्रोतामध्ये नवीन किशोर म्हात्रे यांच्या संग्रहाचा उल्लेख आहे.

चारही छायाचित्रं आणि त्यांची येथे वापरलेली आकारबदल केलेली रूपं CC BY-SA 4.0 च्याच अटींना अधीन आहेत. मूळ कापलेली रूपं विकिमीडिया कॉमन्सवर तयार झाली; आम्ही पुस्तकाच्या पानात बसण्यासाठी आकार बदलला, छायाचित्रातील आशय बदलला नाही. पुढील रूपांतरांतही मूळ लेखकाचं श्रेय, परवाना आणि ShareAlike च्या अटी पाळाव्यात. पुस्तकाचा स्वतंत्र मजकूर, मांडणी आणि कथानकासाठी तयार केलेली कल्पनाचित्रं या परवान्याखाली उपलब्ध केलेली नाहीत.

मुखपृष्ठासह पुस्तकातील अकरा कथानक-चित्रं ही ऐतिहासिक कल्पनाचित्रं आहेत. ती प्रत्यक्ष घटनेची छायाचित्रं किंवा संग्रहालयाने प्रमाणित केलेली नाण्यांची प्रतिमा नव्हेत. पुस्तकात दिलेली अचूक नाणेमोजमापं त्या-त्या संग्रहालयीन नोंदींतील वस्तूंशी संबंधित आहेत.

संदर्भ आणि पुढील वाचन

प्रकरणांतील क्रमांक खालील नोंदींकडे निर्देश करतात. अभ्यासाची सुरुवात संग्रहालयातील वस्तुनोंदी, महाराष्ट्राची शालेय इतिहासपुस्तकं आणि मूळ ऐतिहासिक लेखनापासून करा. त्यानंतर आवडीनुसार अधिक विशिष्ट नाणकशास्त्रीय अभ्यास वाचा.

होन, दख्खन आणि राजकीय नाणी

1. **Government Museum Chennai.** *Catalogue of Vijayanagar Coins in the Madras Government Museum*—ऐतिहासिक नाणेनावं आणि वजन यांची चर्चा. संग्रहालयीन सूची.
2. **C. J. Brown.** *The Coins of India* (१९२२), दक्षिण भारतीय नाण्यांची प्रकरणं. सार्वजनिक हक्कमुक्त पुस्तक.
3. **Phillip B. Wagoner.** “Money use in the Deccan, c. 1350–1687: The role of Vijayanagara hons in the Bahmani currency system,” *Indian Economic & Social History Review*, ५१(४), २०१४. संशोधनाचा सारांश. या पुस्तकात सार्वजनिकरीत्या उपलब्ध निष्कर्ष आणि सारांश वापरले आहेत; अप्रकाशित पूर्ण मजकूर उतरवलेला नाही.
4. **Amol N. Bankar.** “Monetary History of the Early Maratha Period (1664–1700 AD): The Marathas in Southern India,” *Journal of the Oriental Numismatic Society* १९४, २००८. जर्नल अंक.
5. **Fitzwilliam Museum, Cambridge.** विजयनगर सुवर्ण पगोडा, संग्रहक्रमांक **CM.423-1999**, नोंदलेलं वजन ३.३८ ग्रॅम. वस्तुनोंद.

6. छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तुसंग्रहालय, मुंबई. अधिकृत *Museum Guide*, नाणेदालन, संग्रहक्रमांक ३२५७; छत्रपती शिवरायांचा २.९ ग्रॅम सुवर्ण होन, राज्याभिषेकाशी संभाव्य संबंध. मार्गदर्शक, पान ८३. संग्रहालयाने दिलेलं मूळ वस्तुशीर्षक त्यांच्या नोंदीत जसंच्या तसं आहे.

7. **Nikhil Bellarykar.** “A monetary microhistory of the southern Konkan region in the late seventeenth and eighteenth centuries,” *Journal of the Oriental Numismatic Society* २६४, उन्हाळा २०२६; डच *pagoden tibbekijs* आणि मराठा संबंध यांवरील प्रस्ताव. अंक व सारांश. अभ्यासकाने मांडलेलं मत त्यांच्याच नावाने दिलं आहे.

8. **Reserve Bank of India Monetary Museum.** “The Maratha Confederacy”—मराठा आणि उत्तरकालीन प्रादेशिक नाण्यांचा आढावा. रिझर्व्ह बँकेचा इतिहास.

9. **Nikhil Bellarykar.** “Chhatrapati Before Coronation? Legends on the Earliest Maratha Copper Coinage in the Light of Documentary Evidence,” *Numismatic Digest* ४२, २०१८. अभ्याससूची.

10. **Fitzwilliam Museum, Cambridge.** शिवराई पैसा, संग्रहक्रमांक **CM.BK.831-R**, तांबं ९.४५ ग्रॅम, १८ × १९ मिमी. संग्रहालयीन वस्तुनोंद.

तुलनात्मक नाणी, उत्तरकालीन चलन आणि धातूचे अभ्यास

11. **Classical Numismatic Gallery.** छत्रपती शिवरायांच्या नावाशी जोडलेला सुवर्ण होन, लॉट ४१. लिलाव-नोंद. विक्रेत्याची ओळख; स्वतंत्र टांकसाळीचा पुरावा नाही.

12. **Rajgor’s Auctions.** सुवर्ण होन लॉट ३१६०, सुमारे २.८९० ग्रॅम; नोंदीत *withdrawn*. लॉट-नोंद. पुरावा नसलेले एकूण नाणेनिर्मितीचे दावे येथे पुनरावृत्त केलेले नाहीत.

13. **Government of Bombay.** *Gazetteer of the Bombay Presidency: Poona District* (१८८५), जुने होन आणि तांब्याची शिवराई यांचं चलनवर्णन. महाराष्ट्र गॅझेटिअर.

14. **Nikhil Bellarykar.** सभासद बखरीतील एका नाणेनावाचा डच अभिलेखांच्या साहाय्याने अभ्यास, २०२४. संशोधनसूची.

15. **Rajgor’s Auctions.** लिलाव ०९, लॉट ६०; ‘शंभू’ लेख असलेल्या ११.२४ ग्रॅम तांब्याच्या नाण्याची नोंद. लिलाव PDF.

16. **Marudhar Arts.** छत्रपती संभाजी महाराजांना जोडलेल्या तांब्याच्या नाण्यांच्या लिलावनोंदी; ११.४१ ग्रॅम आणि ११.५१ ग्रॅम नमुन्यांचाही उल्लेख. लिलाव शोध.

17. **Shailendra Bhandare.** “History and Coinage of the Angreys, Admirals of the Maratha Navy,” *Journal of the Oriental Numismatic Society* १८०. जर्नल अंक.

18. **Paul Stevens.** “The Coins of the Bombay Presidency: Transitional Mints of the Deccan,” *ONS Newsletter* १८१, २००४. अभ्यास.

19. **Meenakshi Singh and Manager Rajdeo Singh.** “Metallurgical investigations on 17th century Maratha Shivrai copper coins,” *Zaštita Materijala* ६४(४), २०२३; DOI 10.5937/zasmat2304424S. संशोधनलेख.

20. **Archaeological Survey of India.** पुरावस्तू आणि वारसा-विषयक कार्यपद्धतींचं स्पष्टीकरण देणारी पत्रिका. पुरातत्त्व सर्वेक्षण.

21. भारत सरकार, संस्कृती मंत्रालय. *The Antiquities and Art Treasures Act, 1972* आणि *Rules, 1973*. कायदा व नियम. प्रत्यक्ष व्यवहारासाठी वर्तमान कायदेशीर स्थिती तपासावी.

22. **Rajgor's Auctions.** लिलाव ६४, लॉट १२०; राजकीय सुवर्ण होनसदृश प्रतिकृती म्हणून स्पष्ट नोंद. लिलावसूची.

23. **NCERT.** *The Rise of the Marathas*—मराठ्यांच्या उदयाचा व्यापक ऐतिहासिक आढावा. शैक्षणिक प्रकरण. नाण्याची विशिष्ट ओळख ठरवण्यासाठी वापरलेलं नाही.

24. **Shailendra Bhandare.** "Reclaiming 'Royalty': The Earliest Maratha Coinage in the Name of a Mughal Emperor," *Journal of the Oriental Numismatic Society* २००, २००९; उत्तरकालीन नावं आणि टांकसाळीच्या प्रश्नांवर. जर्नल अंक.

रयत, शेती आणि स्वराज्याचा कारभार

25. महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ (ई-बालभारती). सातवीचं *History and Civics*, "An Ideal Ruler" प्रकरण—शेतकरीसंरक्षण, शिस्त, रोख वेतन, कारभार आणि विविध धर्मांबद्दल आदर. अधिकृत पाठ्यपुस्तक PDF.

26. **G. S. Sardesai.** *New History of the Marathas*, खंड पहिला, चिपळूण छावणीच्या आदेशाची चर्चा, पान २७६. डिजिटल ग्रंथ. या प्रभावशाली अभ्यासातील तारीख इतर प्रतींशी तुलना करून वाचावी.

27. गोविंद पानसरे यांच्या ग्रंथात प्रकाशित आणि चर्चिलेली पत्रं. चिपळूण सैन्यसूचना आणि १६७६ मधील प्रभावळी शेतकरी-महसूल आदेश. एका वादग्रस्त तारखेचा अंतिम निर्णय करण्याआधी इतिहासपत्रसंग्रहाशी तुलना करावी. पानसरे पुस्तकाचा इंग्रजी अनुवाद.

28. गोविंद पानसरे. शिवाजी कोण होता? (मराठी; पहिलं प्रकाशन १९८८) आणि इंग्रजी *Who Was Shivaji?*; शेतकरी, सैन्य आणि समाज यांच्या चर्चेसाठी दोन्ही वाचले. लेखकांची मांडणी मान्यतेनिशी वापरली आहे; त्यांचा मजकूर उतरवलेला नाही. इंग्रजी आवृत्ती.

लेखक आणि संपर्क

समाधान भारतीय

मोबाइल — +91 77092 09261

Instagram — @samadhanbhartiya

LinkedIn — samadhanbhartiya

Facebook — facebook.com/share/1F8DvH8aGy

अभिषेक देशमुख

मोबाइल — +91 70585 44424

Instagram — @__abh1shk

LinkedIn — abhishek-deshmukh-03a908270

Facebook — facebook.com/share/1CV2wfMhEx

BBX-Nexus

हे दोन्ही लेखक या व्यासपीठाचे सह-संस्थापक आहेत.

नाण्यापलीकडची कहाणी

हाताच्या तळव्यावर मावतील एवढी दोन नाणी. पण त्यांच्या माध्यमातून उलगडणारा इतिहास अनेक शतकांचा.

सुवर्ण होन आपल्याला दख्खनच्या प्राचीन व्यापारात घेऊन जातो; तांब्याची शिवराई छत्रपती शिवरायांचं राजनाम आणि स्वराज्याचा विश्वास आठवते.

नाण्याची खरी गोष्ट शोधताना आपण शेतकरी, सैनिक, कारागीर, व्यापारी, रायगड आणि संग्रहालयांच्या दालनांपर्यंत पोहोचतो.

इतिहासाचा अभिमान बाळगूया—आणि त्याला पुराव्याचीही साथ देऊया.

जय शिवराय!

नाणं वाचा • पुरावा तपासा • माणसं लक्षात ठेवा